

Zdrajca czy bandyta? Nieoczywisty przypadek por. Jerzego Tabęckiego „Lassa”

Ppłk/gen. Antoni Chruściel „Monter”, szef Okręgu Warszawa AK, dowódca Powstania Warszawskiego. Wydał wyrok na por. Jerzego Tabęckiego „Lasso” / Fot. T. Bór-Komorowski, Powstanie Warszawskie, Warszawa 2004

SEBASTIAN PAWLINA

Zdrajca

czy bandyta? Nieoczywisty przypadek por. Jerzego Tabęckiego „Lassa”

W sobotę 7 lutego 1931 r. w gmachu Włoskiego Towarzystwa Ubezpieczeń Riunione Adriatica di Sicurtà przy ul. Moniuszki 10 otwarto prawdopodobnie najbardziej elegancki lokal ówczesnej Warszawy. Cafe Adria od samego początku przyciągała elitę. Do środka wchodziło się przez drzwi z kryształowego szkła. Idąc dalej, widziało się marmurowe ściany, salę dancingową, cocktail-bar, obrotowy parkiet czy ogród zimowy. Po wkroczeniu do Warszawy we wrześniu 1939 r. Niemcy zabronili Polakom wstępu do Adrii. Chcieli ją mieć tylko dla siebie.

Z czasem restauracja, tak jak i inne lokale „Nur für Deutsche”, stała się dla nich nie tylko centrum rozrywki, ale i jednym z tych miejsc, gdzie mogli czuć się bezpiecznie. Do czasu. Późnym wieczorem w sobotę 22 maja 1943 r. do środka weszło dwóch mężczyzn. Mieli jedno zadanie – zabić jak najwięcej Niemców. Głównym wykonawcą był Jan Kryst „Alan”, młody żołnierz Armii Krajowej, który kilka tygodni wcześniej zgłosił się do wykonania samobójczej akcji. Według legendy zrobił to po tym, jak lekarz przekazał mu, że jest nieuleczalnie chory i zostało mu zaledwie kilka miesięcy życia. Prawda, jak to zazwyczaj bywa, jest bardziej skomplikowana. W efekcie powody, dla których Kryst zdecydował się wziąć udział w tym zadaniu, pozostają niewyjaśnione. Drugim z mężczyzn był porucznik Jerzy Tabęcki „Lasso”. Jego rola ograniczała się do wprowadzenia „Alana” do środka i ewentualnego umożliwienia mu ucieczki.

To, co w ciągu następnych kilku minut się wydarzyło, znamy z relacji włoskiego dziennikarza Alceo Valciniego, który akurat tego wieczoru wybrał się do Adrii.

Znalazłem stół w pobliżu drzwi wejściowych i nie wiem, czy nie był to życzliwy uśmiech przeznaczenia. W czasie, gdy piruety tancerki przyciągały uwagę publiczności, w środku sali, gdzie dawano program, usłyszałem strzał – najpierw jeden, potem drugi, trzeci, czwarty, piąty... O parę kroków ode mnie po prawej stronie zrobił się zgiełk. Przewracano stoły, naczynia, stoły, butelki. Wycie i krzyki. Po kilku minutach grupa żołnierzy poruszonych do ostatnich granic utorowała sobie przejście wśród tłumu, krzycząc: „Zamach!” i trzymając rewolwery w ręku. Wysoki młodzieniec z twarzą zbroczoną krwią padł

na ziemię, gdy rzucono w niego kilkoma krzesłami. To polski zamachowiec, patriota; zabił on w ciągu paru sekund dwóch oficerów i dwóch żołnierzy, strzelając zza marmurowej kolumny w kierunku centralnie ustawionego stołu, przy którym zazwyczaj zajmowały miejsca osobistości niemieckie. [...] Niemcy rzucili się na niego i zmasakrowali, bijąc flaszkami i stołkami. Przy mnie wyzionął ducha, w swym brązowym ubraniu, za obszernym jak na gruźlika. Zmarł, gdy agent gestapo usiłował wydobyć od niego jakąś tajemnicę (Valcini 1973, s. 282–283).

Kryst zginął, ale „Lasso” przeżył. Wiosną 1943 r. stał u szczytu swojej konspiracyjnej kariery. Rok później zastrzelono go na jednej z warszawskich ulic.

Początki

Jerzy Mieczysław Tabęcki urodził się w czwartek 14 grudnia 1916 r. w Ułanówce na Ukrainie. Według relacji Józefa R. Rybickiego, późniejszego dowódcy „Lassa”, jego ojciec był przyjacielem Antoniego Chruściela,

w czasie wojny szefa Okręgu Warszawskiego AK (Rybicki 22.05.1979, s. 2).

Kiedy

się zaczęła ta znajomość, czym się zajmował ojciec Jerzego – nie potrafimy stwierdzić z całą pewnością. Możemy jedynie przypuszczać, że miał związki z wojskiem. Idąc tym tropem, odnajdujemy majora Kazimierza Tabęckiego, syna Antoniego i Marii ze Zbijewskich, urodzonego 13 czerwca 1887 r. w Leśnikach.

W

Wojsku Polskim służył od 1918 r. Jako żołnierz I batalionu etapowego walczył

w

wojnie polsko-bolszewickiej. W następnych latach służył w 52. Pułku Piechoty i

w Oddziale V Sztabu Generalnego. W 1932 r. został prokuratorem przy Wojskowym Sądzie Okręgowym nr X, dwa lata później zaś kierownikiem Okręgowego Sądu Wojskowego nr VI we Lwowie. Studia prawnicze ukończył na tamtejszym

Uniwersytecie

im. Jana Kazimierza. Tym samym, gdzie prawo studiował także Antoni Chruściel. Ponownie

się spotkali krótko przed wojną. Gdy Chruściel w latach 1937–1938 pełnił funkcję zastępcy dowódcy 40. Pułku Piechoty „Dzieci Lwowskich”, Kazimierz Tabęcki kierował OSW nr VI we Lwowie. Zginął w 1940 r. w Charkowie, zastrzelony

przez Rosjan. Niestety niemal nic nie wiemy o matce Jerzego. Prawdopodobnie miała niemieckie korzenie.

O przedwojennym życiu Tabęckich wiemy więc

dramatycznie mało. Nie potrafimy wskazać momentu, kiedy przenieśli się do Warszawy, czym się zajmowali, jakie szkoły skończył Jerzy. Na pierwsze pewne elementy układanki natrafimy w 1939 r., kiedy był podporucznikiem służby stałej

w Marynarce Wojennej (Lewandowski 9.09.1974, s. 22). Jednak jego wrześniowy szlak bojowy nie ma nic wspólnego z morzem. Wiemy, że znalazł się w Grupie płk.

Mariana Ocetkiewicza. Brała ona udział m.in. w drugiej bitwie pod Tomaszowem Lubelskim.

Poza ogólnym szlakiem bojowym nie potrafimy powiedzieć nic więcej o tym etapie życia młodego Tabęckiego. Nie wiemy, kiedy się związał z

Grupą płk. Ocetkiewicza, jak długo się w niej znajdował, czy został ranny, w końcu – jakie były jego późniejsze losy. Czy od razu trafił do Warszawy, a może

dostał się do niewoli? Jeśli tak, to czy uciekł z niej, czy wykorzystał pochodzenie swoje i swojej matki? Jeśli zaś nie udał się do Warszawy, to gdzie?

Podobnych pytań moglibyśmy postawić jeszcze kilka, kilkanaście. Pewne jest tylko to, że dopiero od maja 1940 r. możemy w miarę dokładnie śledzić jego losy.

Wejście do podziemia

Każda legenda ma swój początek. Nie inaczej jest z takimi symbolami polskiej konspiracji zbrojnej, jak bataliony „Zośka” i „Parasol”, których korzeni należałoby upatrywać w ostatnich miesiącach 1939 r.,

kiedy w Oddziale III Sztabu Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski utworzono

Referat „C”. Jego „zadaniem była organizacja i kierowanie walką czynną” (Strzembosz

1983, s. 21). Na czele referatu stanął mjr Franciszek Niepokólczycki „Franek”, lepiej

znany jako „Teodor”. Zebrał wokół siebie grupę oficerów, wszyscy byli saperami,

i razem zaczęli tworzyć zręby warszawskiej, a zarazem krajowej dywersji. W gronie tym znaleźli się m.in. kpt. Jan W. Kiwerski „Oliwa”, późniejszy dowódca

Oddziału Dyspozycyjnego Związku Odwetu „Motor” oraz 27. WDP AK, kpt. Jerzy Lewiński „Jurek”, od przełomu 1943 r. już jako „Chuchro” pełniący funkcję szefa

Kedywu Okręgu Warszawskiego AK, por. Zbigniew Lewandowski „Zbyszek”, zastępca Lewińskiego w Kedywie OW, czy też por. Jan K. Andrzejewski „Jan”, w trakcie

Powstania Warszawskiego dowodzący brygadą „Broda 53”.

Ich wysiłki zaowocowały sprawnym formowaniem pierwszych oddziałów bojowych podziemnej Warszawy, choć te naprawdę duże jednostki, jak „Motor” czy „Osa”, narodziły się dopiero w połowie 1942 r. Jerzy

Tabęcki nigdy jednak nie działał w tak dużej grupie. Wszystkie informacje o jego organizacyjnej pracy, jakimi dysponujemy, wskazują na to, że od początku swojej działalności był związany z niedużymi zespołami. Tak było z jego oddziałem w Kedywie OW, liczącym około 20 ludzi. Józef R. Rybicki nazywał go grupą „niemiecką” (Rybicki 2003, s. 131), w dokumentach Kedywu OW pojawia się jako grupa „Lasso” (Kedyw 2009, s. 39, 49), według Henryka Witkowskiego (Witkowski 1984, s. 112) i Tomasza Strzembosza (Strzembosz 1983, s. 263) była to grupa ds.

likwidacji agentów Gestapo i Abwehry, albo referat dywersji osobowej, jak określił ją w swoich zapiskach Zbigniew Lewandowski (Lewandowski 9.09.1974, s. 22).

Sam Jerzy Lewiński w sierpniu 1943 r. mówił o „Lassie” jako o referencie dywersji osobowej (Oddziały 2010, s. 36).

Daty powstania grupy „Lassa” nie znamy. Na pewno istniała jesienią 1942 r., kiedy Antoni Chruściel przekazał ją pod rozkazy Jerzego Lewińskiego, konstruującego właśnie struktury Kedywu OW AK. Nie do końca jasna

pozostaje wcześniejsza rola Tabęckiego i jego ludzi. Według Tomasza Strzembosza

była ona tożsama z tą, jaką odgrywał w Kedywie. Zbigniew Lewandowski z kolei stwierdzał, że „Lasso” znajdował się w grupie osłonowej „Montera”.

Pewne jest, że dużą część swojej konspiracyjnej działalności Tabęcki związał z przyjacielem ojca. Czy było tak od samego początku, trudno stwierdzić. W podziemiu znalazł się w maju 1940 r. Miesiąc później w szeregi ZWZ wstąpił Chruściel. Kontakt z organizacją musiał jednak nawiązać

już wcześniej. Podjęcie decyzji, przygotowanie stanowiska, wprowadzenie w rolę z

pewnością zajęło trochę czasu. W związku z tym możemy podejrzewać, że Chruściel

przygotowując się do pracy w ZWZ, mógł zaproponować to również Tabęckiemu. To oczywiście jedynie spekulacje. „Lasso” miał szansę na dziesiątki innych sposobów przystąpić do podziemia. Wystarczyło spotkać kolegę z czasów szkolnych

albo znajomego z wojska, już działającego „dla sprawy”, i za jego namową wstąpić do organizacji. Zastanawiać może moment, kiedy Tabęcki to zrobił, czy

może – dlaczego wcześniej tego nie zrobił. Może był ranny we wrześniu 1939 r.,
co uniemożliwiło mu podjęcie takiej decyzji? A może wolał poczekać na rozwój wypadków? Albo też, co w początkowym okresie działalności organizacyjnej wielu ludzi wydaje się dość częstym zjawiskiem – zaczął od zupełnie innej organizacji, a z jakichś względów zniechęcony do niej, postanowił szukać dalej?
Po raz kolejny dostrzegamy, jak gigantycznych rozmiarów są białe plamy w życiorysie Jerzego Tabęckiego.

W maju 1979 r. Rybicki przyznał Strzemboszowi, że „Lasso” cieszył się pełnym zaufaniem Chruściela. Wiązało się to z jednej strony z przyjacielskimi stosunkami łączącymi starego Tabęckiego i „Montera”, z drugiej zaś z tym, że młody Tabęcki miał wyrobić późniejszemu komendantowi Okręgu Warszawskiego AK fałszywą legitymację (Rybicki 22.05.1979, s. 2). Według Rybickiego chodziło o kenkartę (Rybicki, Kummant, Witkowski 05.1973, s. 1).

Ta jedna informacja z relacji Rybickiego pozwala nam zgadywać, że „Lasso” i „Monter” musieli wcześniej rozpocząć współpracę. Najpewniej dotyczyła ona okresu przedorganizacyjnego późniejszego dowódcy Powstania Warszawskiego. Chruściel po przegranej kampanii we wrześniu 1939 r., wbrew zarządzeniom władz okupacyjnych, nie zarejestrował się jako oficer Wojska Polskiego, w związku z czym musiał się ukrywać. Prawdopodobnie właśnie wtedy Tabęcki przyszedł mu z pomocą. Po czerwcu 1940 r., kiedy „Monter” zajmował już stanowisko szefa Wydziału III Komendy OW ZWZ, miał do dyspozycji aparat legalizacyjny organizacji i trudno sobie wyobrazić, by musiał korzystać z usług osoby prywatnej, choćby najbardziej zaufanej.

O szczególnie pozytywnym stosunku Chruściela do „Lassa” przekonują nas znane nam relacje. Wspominałem już o tym, co mówił Rybicki. Wersję tę potwierdzał również Lewandowski. Nie był jednak dowódca warszawskich struktur ZWZ/AK jedynym, którego sympatię zdołał zaskarbić sobie Tabęcki. Równie dobre zdanie, jeśli nie lepsze, miał o nim twórca i szef Kedywu OW AK Jerzy Lewiński.

Urodzony 14 czerwca 1908 r. we wsi Mierzyce w powiecie wieluńskim, syn Antoniego i Haliny z domu Dybek, już w 1926 r. związał swoją przyszłość z wojskiem. Kolejno kończone kursy, sprawowane funkcje – był m.in. kierownikiem WF w Centrum Wyszkożenia Saperów – a także udział w obronie

Warszawy we wrześniu 1939 r. – dostał się do niewoli, z której uciekł – zaprowadziły go do wspomnianego już Referatu „C” w Oddziale III Sztabu Komendy Głównej

SZP. Używając konspiracyjnego nazwiska Jerzy Reda w sierpniu 1940 r. objął stanowisko dowódcy batalionu saperów m.st. Warszawy, a w czerwcu 1942 r. został szefem Związku Odwetu OW AK.

To jego dziełem była m.in. akcja „Wieniec”, przeprowadzona nocą 7/8 października 1942 r. Stanowiła ona jeden z ostatnich akordów w historii warszawskiego ZO. W tym samym bowiem czasie Lewiński konstruował już sztab Kedywu. Jedną z osób, które miały się w nim znaleźć, prawdopodobnie z polecenia samego „Montera” (Lewandowski 9.09.1974, s. 22), był „Lasso”.

Bohater

Przyglądając się opisom Tabęckiego, można odnieść wrażenie, że był stereotypowym konspiratorem, pierwowzorem głównego bohatera sensacyjnej opowieści o podziemiu. Przystojny, odważny, trochę bezczelny, odrobinę beztroski, otoczony tajemnicą i pięknymi kobietami, a przy tym bogaty.

Zbigniew Lewandowski, który pozostawił nam najdokładniejszy opis Tabęckiego, tym cenniejszy, że nie dysponujemy żadną jego fotografią, wspominał, że „był [on] blondynem bardzo przystojnym, ubierał się w tym czasie bardzo elegancko” (tamże). Co więcej, „był bezpośredni i dużo lubił mówić o sobie”. Ludzie darzyli go sympatią, wystarczy wspomnieć „Montera” oraz „Chuchrę”. „Szyna” pisał również, że widywał „go czasem na ulicy. Prawie zawsze szedł w towarzystwie przystojnej i dobrze ubranej kobiety”, prawdopodobnie żony.

Mieszkali w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 81. Na jej zdjęciach wykonanych przed 1939 r. widzimy Warszawę w tym najpiękniejszym wydaniu. Jest czysto, schludnie i elegancko. Rosną drzewa dające przyjemny cień w słoneczne dni, po chodniku spacerują dobrze ubrani ludzie, na ulicy widać

samochody. Dzisiaj zachowała się jedynie część budynku. Najpierw spłonął w czasie Powstania Warszawskiego, krótko po wojnie rozebrano do poziomu parteru fasadę, a w połowie lat pięćdziesiątych w trakcie poszerzania ul. Marszałkowskiej zburzono i tę jej pozostałość. Zachowała się dalsza część kamienicy. Z zewnątrz smutna, w środku ze śladami dawnego luksusu, który przez kilka lat otaczał Tabęckiego.

„Lasso” nie należał do osób mających problemy z gotówką, z czego w podziemiu zdawano sobie sprawę. Z dokumentów organizacyjnych dowiadujemy się, że posiadał zamożną rodzinę. Sam też podczas wojny dobrze zarabiał. W Kedywie z racji swego stanowiska oraz zakresu obowiązków mógł liczyć na 1700 zł samej podstawy, plus 600 zł dodatku rodzinnego (Kedyw 2006, s. 152). W okresie jesienno-zimowym dodatkowo dostawał 1200 zł specjalnego dodatku węglowego (Kedyw 2009, s. 261). Łącznie otrzymywał więc nawet 3500 zł. Przy ówczesnych zarobkach była to suma niebagatelna (pod koniec 1941 r. przeciętna pensja nauczycielska wynosiła 300 zł, a w grudniu 1942 r. urzędnik mógł liczyć maksymalnie na 800 zł miesięcznie – jeśli był mężczyzną i miał co najmniej 40 lat). Na tym jednak nie kończył się jego dochód. W miejscu oficjalnego zatrudnienia zarabiał 700 zł. Według Lewandowskiego była to bliżej nieokreślona „wyższa instytucja niemieckiej administracji” (Lewandowski 9.09.1974, s. 22), co pasowałoby do rzekomego posiadania przez niego papierów reichsdeutscha/baltendeutscha. Dzięki tej pracy dysponował też przepustką umożliwiającą mu poruszanie się po ulicach miasta nocą, a także korzystanie z lokali „Nur für Deutsche”, czym lubił się chwalić.

Cały ten zestaw, tj. znajomość języka, dobra sytuacja finansowa, odpowiednie kontakty oraz papiery, sprawiał, że Tabęcki był wręcz idealnym kandydatem na bohatera podziemia, co w pierwszych miesiącach działalności Kedywu OW zdawało się regularnie znajdować potwierdzenie.

Już na początku 1943 r., w okresie kiedy Kedyw OW jeszcze nie zdążył na dobre rozpocząć swojej działalności, Zbigniew Lewandowski, zastępca „Chuchry”, pełniący jednocześnie funkcję szefa Biura Badań Technicznych przy KG AK, wpadł na pomysł przesłania kilku wybranym wysokim niemieckim urzędnikom małych bomb, wystarczających do tego, aby definitywnie zakończyć ich pracę. Razem ze współpracownikami przygotował paczki

z bombami.

Żeby jednak trafiły bezpośrednio do adresatów, musiały mieć odpowiednie urzędowe naklejki adresowe. „Lasso”, wykorzystując swoje doświadczenia, zdobył odpowiednią ich liczbę (Lewandowski 9.09.1974, s. 16). Wszystkie bomby, już zapakowane, odpowiednio oznaczył w mieszkaniu przy ul. Zielnej, dokąd w zwyczajnej torbie, po wcześniejszej kontroli „Szyny”, dostarczyła je Antonina Mijał „Tosia” z BBT. Kiedy wszystko było gotowe, razem poszli na pobliski pl. Napoleona, gdzie w siedzibie Deutsche Post Osten nadali przesyłki do urzędników w Warszawie i Krakowie. Choć bomby trafiły pod wskazane adresy, to żaden z namierzonych oficjeli nie został nawet ranny. Po tym jak trzy bomby eksplodowały w sekretariatach, zabijając kilku pracujących tam Niemców, Gestapo, zaalarmowane tymi zajściami, namierzyło pozostałe paczki.

Kolejna istotna akcja z udziałem Tabęckiego jest związana z Powstaniem w Getcie Warszawskim. Już 19 kwietnia, w dniu wybuchu walk, oddział Kedywu OW próbował wysadzić mur getta w rejonie ul. Świętojerskiej, Bonifraterskiej i Muranowskiej. Akcja zakończyła się niepowodzeniem. „Monter” od razu wydał Lewińskiemu polecenie podjęcia kolejnej próby wybicia dziury w murze. Rankiem 22 kwietnia, w Wielki Czwartek, w lokalu przy al. 3 Maja zebrał się sztab Kedywu OW. Po krótkiej naradzie zdecydowano się uderzyć na odcinku wzdłuż ul. Okopowej, pomiędzy ulicami Dzielną i Pawią. Lewandowski wspominał: „Zniszczona miała być osadzona w murze, zamknięta już na stałe, brama do getta. Stąd uciekinierzy mogli się ewakuować w kierunku Cmentarza Żydowskiego, następnie Powązek i dalej za miasto do Puszczy Kampinoskiej” (Lewandowski 1985, s. 77). Szybko jednak się okazało, że oddział wyznaczony do zadania nie będzie w stanie go wykonać. Jak zwrócił mi uwagę Dariusz Libionka, po nieudanym przebiegu akcji 19 kwietnia ludzie bali się udziału w tej akcji.

Lewiński nie miał wyboru, musiał jeszcze przed godziną policyjną w trybie awaryjnym zmontować nowy zespół. Nie mając dużego wyboru, postanowił, że pójdzie razem z „Szyną”, a towarzyszyć im będzie Tabęcki oraz sześciu ludzi z Oddziału Dywersji Bojowej „3” ze Śródmieścia, z „Ryżym” (N.N.) i Cezarym Szemleyem-Ketlingiem „Cezarym” na czele. Wybór „Lassa” jest w pełni zrozumiały. Zastanawia zaś udział „Ryżego” i „Cezarego”, znanego również jako „Arpad”. Ten ostatni sprzedawał do getta broń służbową. I choć jego

przełożeni

wtedy jeszcze nie wiedzieli o tym, prawdopodobnie orientowali się, że zna ten teren i ma po drugiej stronie muru swoje kontakty.

23 kwietnia, w Wielki Piątek, o godzinie 11 uczestnicy akcji spotkali się w ruinach przy popularnym Kercelaku.

Plan akcji przewidywał, że por. „Lasso” zlikwiduje posterunek na Okopowej, między Dzielną i Pawią. „Chuchro” z dwoma żołnierzami z ODB-Śródmieście, uzbrojonymi w steny miał ubezpieczać ul. Okopową w kierunku Cmentarza Żydowskiego oraz Pawią wzdłuż murów getta. Po strzale „Lasso” miałem, w towarzystwie минера i uzbrojonego w stena strzelca z ODB, ps. „Sęp” (NN), natrzeć na bramę od ul. Zegarmistrzowskiej, przez istniejącą od kilku miesięcy wyrwę w murach tzw. dużego getta (tamże).

Po zajęciu stanowisk „Lasso” zgodnie z założeniami ruszył w stronę posterunku, gdzie miał napotkać zaledwie jednego strażnika. Podszedł

akurat w momencie, kiedy dokonywano zmiany warty. Nie zastanawiając się, wyciągnął pistolet i zastrzelił obu Niemców. Dalej wypadki potoczyły się błyskawicznie. Zaczęli się pojawiać kolejni strażnicy. Do akcji ruszyli „Szyna”

i „Chuchro” z resztą ludzi. Wtedy nadjechała „buda” z niemieckimi żandarmami. Uczestnicy akcji nie mogli już myśleć o wykonaniu zadania – musieli się ratować. Ruszyli biegiem wzdłuż ul. Okopowej w stronę Kercelaka. „Okopową cofał

się również »Lasso«, biegnąc tuż przede mną – pisał Lewandowski. – Wybiegając z

Zegarmistrzowskiej w Okopową, zobaczyłem, jak z bram domów po jej wschodniej stronie wybiegają policjanci granatowi, próbując go zatrzymać. W pierwszego, który zabiegł mu drogę, »Lasso« strzelił z pistoletu. Policjant upadł w tył, na

plecy. To powstrzymało nieco innych” (tamże, s. 78–79). Oddział wycofał się bez strat.

Więcej szczegółów dotyczących postawy „Lasso” w akcji znajdujemy w relacji spisanej przez „Szynę” w 1974 r.:

Wykazał wtedy wybitną odwagę, ogromny refleks i wielką zręczność w posługiwaniu się pistoletem. Zabił wtedy z najbliższej odległości dwóch Niemców i „granatowego”. Ten ostatni zastąpił mu drogę z podniesionym pistoletem w ręku w chwili, gdy wycofywał się biegiem po załamaniu się

zasadniczej akcji. „Lasso” trzymał w tym momencie prawą, uzbrojoną, rękę w kieszeni płaszcza. Zastrzelił „granatowego” w biegu, poprzez kieszeń własnego płaszcza, nie wyciągając z niej uzbrojonej ręki. Biegłem tuż za nim i mam tę scenę w swoich oczach jeszcze dzisiaj. Prawdopodobnie tym strzałem i mnie uratował życie.

Lewandowski nie był jedynym, który zawdzięczał tamtego dnia życie Tabęckiemu. Drugą osobą był Lewiński. Józef R. Rybicki pisał po wojnie, że to właśnie „w tym tkwiła słabość »Chuchry« do »Lasso«” (Rybicki 2003, s. 134). Należy zauważyć, że opis akcji jest typowy dla powojennych relacji żołnierzy dywersji. Dużo tu strzelania, ofiar po drugiej stronie – a żadnych po własnej. I jest odpowiednia dramaturgia. Można mieć jednak wątpliwości, czy w tak trudnej sytuacji oddział Lewińskiego wyszedłby z tego bez szwanku.

Przez pierwsze trzy miesiące działalności Kedywu OW Jerzy Tabęcki mógł być uznawany przez zwierzchników za człowieka, bez którego trudno wyobrazić sobie dalszą pracę. Odważny, z dużymi możliwościami, jakie zapewniały mu praca, posiadane papiery i znakomita znajomość języka, zdobył sobie zaufanie otoczenia. I wtedy pojawiła się pierwsza rysa na jego wizerunku.

Według raportów podziemia Hugo Dietz, kierownik jednego z wydziałów Arbeitsamtu w Warszawie, odznaczał się zajadłą nienawiścią wobec Polaków. Brał udział w likwidacji getta, organizował łapanki. Wydanie rozkazu jego likwidacji było oczywiste. Przeprowadzenie akcji według Zbigniewa Lewandowskiego zlecono ODB ze Śródmieścia, rozpoznanie zaś – Tabęckiemu. Po latach „Szyna” wspominał: „13 kwietnia 1943 r. w godzinach popołudniowych »Lasso« złożył nam w naszym lokalu konspiracyjnym przy ul. Zielnej meldunek: zastrzeliłem dziś Dietza na ul. Rysiej. Meldunek ten natychmiast przekazano »Monterowi«” (Lewandowski 9.09.1974, s. 23).

Po kilku dniach Chruściel wezwał „Chuchrę” i „Szynę” do „lokalu konspiracyjnego przy ul. Filtrowej i zakomunikował” im, że w sprawie likwidacji Dietza otrzymał dwa meldunki. Jeden od Tabęckiego i drugi, zgodnie z którym akcję przeprowadził pięcioosobowy patrol Władysława Welweta „Misia” z oddziału „Kosy” Kedywu KG AK. Doszło do konfrontacji, w której udział wzięli on

sam, Lewiński, Lewandowski, Welwet i Tabęcki. W trakcie spotkania „Miś” i „Lasso” przedstawili swoje wersje wydarzeń. „Lasso” mówił, że w czasie sekcji zwłok znaleziono w ciele sześć kul. Informację tę miał jakoby uzyskać od Niemców, z którymi pracował w urzędzie.

Po wysłuchaniu relacji Chruściel uznał oba meldunki za prawdziwe. W jego ocenie, jak wspominał Lewandowski, jeden Dietza postrzelił, a drugi – dobił. Obaj otrzymali Krzyże Walecznych. „Szyna” jednak miał wątpliwości co do opowieści Tabęckiego. Po wizji lokalnej uznał, że Tabęcki stał zbyt daleko od Dietza, aby mógł go zabić z broni krótkiej. „Z takiej odległości wyborowy strzelec mógł [go] tylko postrzelić”. A przecież „Lasso” twierdził, że oddał aż sześć celnych strzałów. „Szyna” podzielił się swoimi wątpliwościami m.in. z Lewińskim. Kilka dni później Tabęcki obydwu uratował życie pod murami getta. Po tym Lewandowski już nie drążył tematu likwidacji Dietza.

W całej sprawie zastanawia, dlaczego Chruściel zdecydował się przyznać rację obu rzekomym wykonawcom wyroku. Wyjaśnienia są dwa. Pierwsze – nie mając podstaw do podważenia którejkolwiek z wersji, nie chciał ryzykować napięć. I drugie – „Monter” być może miał podejrzenia co do Tabęckiego, ale prywatne sympatie, znajomość z jego ojcem, wdzięczność za pomoc przy zdobyciu dokumentów przeważyły. W przypadku „Lassa” możemy jednak wskazać jeszcze jedną historię, również opisaną przez Zbigniewa Lewandowskiego, w której postawa Tabęckiego nie jest całkowicie jasna:

W jednym wypadku nie wykonał wyroku likwidacyjnego, zleconego przez odpowiednie władze AK, na pewnej parze konfidentów, mieszkającej w pobliżu Placu Zbawiciela. Wyjaśniał, że nie był w stanie tego zrobić, bowiem przed odczytaniem i wykonaniem wyroku zdążyli go przekonać (!), że są zupełnie niewinni. Konsekwencji z tego powodu w stosunku do „Lasso” nie wyciągnięto (tamże).

Nie wiemy, jaki był dokładny przebieg zdarzenia ani kiedy dokładnie nastąpiło; na pewno stało się to przed wrześniem 1943 r., kiedy to Lewandowski odszedł z pracy w Kedywie OW do Biura Badań Technicznych przy KG AK, a więc jeszcze w momencie, kiedy Tabęcki cieszył się dużym zaufaniem góry, z Lewińskim i Chruścielem na czele. Przez całą wiosnę i dużą część lata jego pozycja zdawała się niezagrożona. Ale pod koniec sierpnia sytuacja znacząco się

zmieniła.

Akcja na Czackiego

Latem 1943 r. warszawski Kedyw szykował się do jednej z największych akcji w swojej historii – uderzenia na niemiecki Arbeitsamt przy ul. Czackiego 14 w Warszawie. Jej celem było zniszczenie kopii wydawanych przez urząd kart pracy. Ich istnienie sprawiało, że każdy posiadacz fałszywej arbeitskarty mógł łatwo zostać zdemaskowany. A ponieważ w podziemiu często korzystano z fałszywek, kopie oryginałów stwarzały zagrożenie dla całej organizacji.

Pierwszą próbę dostania się do budynku przy ul. Czackiego podjęto w piątek 13 sierpnia, jednak ze względu na wizytę delegacji z Berlina zespół wyznaczony do zadania nie zdołał dostać się do środka. W związku z tym akcję przełożono na czwartek 26 sierpnia, zmieniając także jej plan:

Po ponownym przeprowadzeniu rozpoznania i obserwacji stwierdzono, że w obecnych warunkach najlepszą godziną do wykonania akcji będzie godzina ranna, tj. w tym czasie, kiedy dozorca otwiera bramę. Rozpoczęcie akcji ustalono na godzinę 6.20. Sytuacja na ulicy Czackiego w tym czasie: ruch uliczny znikomy, 2 policjantów granatowych pilnuje narożnego banku KK0, dozorca urzędu otwiera bramę, na wartowni Sonderdienstu czynności powinny i przygotowania do objęcia służby (Oddział 2007, s. 39).

Aby nie zwracać na siebie nadmiernej uwagi, postanowiono, że uczestnicy nie będą podjeżdżali samochodami, lecz dotrą na miejsce pieszo, po czym część z nich utworzy przed wejściem do Arbeitsamtu kolejkę, w której znajdą się również kobiety. Reszta będzie rozstawiona po okolicy, zabezpieczając kierunki, z których mogłyby nadejść ewentualnie dodatkowe siły wroga. Po otwarciu bramy do siedziby Arbeitsamtu miała szybko wkroczyć ekipa uderzeniowa, mająca sterroryzować ochronę, a następnie przystąpić do niszczenia wskazanych dokumentów. Do tego celu przeznaczono 90 kg szedytu w paczkach każda po 15 kg, 20 litrów smarów, 20 litrów benzyny, 12 butelek zapalających, cztery termity z zapalnikami czasowymi, trzy świece gazowe i jedną minę z opóźnieniem dziesięciominutowym. To, co najważniejsze, czyli szedyt, miał być dowieziony w ostatniej chwili samochodem, którym na

miejsce akcji miał przyjechać sam Jerzy Tabęcki.

Krótko po 6.00 zaczęli się ustawiać na swoich pozycjach. W złożonym 28 sierpnia sprawozdaniu z przebiegu wydarzeń Zbigniew Czajkowski „Olek” pisał:

Dn. 26 VIII 43 o godz. 6.15 dołączyłem do kolejki, utworzonej przy Dyr. Pol. Niem. na ul. Czackiego. Przy sąsiedniej bramie w kierunku Traugutta stało osobowe zielone auto policyjne. W kilka minut po moim przybyciu z bramy domu, przed którym stało auto, 4 gest[apowców] (3 umundurowanych, 1 w ubraniu cywilnym), wszyscy z pist[oletami] automat[ycznymi], wyprowadziło 2 kobiety. Po wsadzeniu ich do auta 2 gest[apowców] pojechało z nimi, a 2 pozostało przy bramie. W chwilę po ich odjeździe nadjechał nasz samochód ciężarowy z materiałem, zatrzymał się koło nas, wysiadł z niego szofer i spytał, od której są czynne biura. Następnie odjechał w kierunku Sto-Krzyskiej [Świętokrzyskiej] i wjechał w ślepą uliczkę na wprost B[an]ku Francusko-Polskiego. Około 6.30 przez ul. Czackiego w kierunku do Traugutta przejechał drugi mały samochód ciężarowy, który na znak dany ręką przez Leona nie zatrzymał się, lecz wjechał w ul. Traugutta. Ponieważ obaj gest[apowcy] stali ciągle przy bramie, Leon zdecydował, aby podeszło do nich 4 z nas i unieszkodliwiło ich. W momencie kiedy mieliśmy to wykonać, z ul. Sto-Krzyskiej [Świętokrzyskiej] wyjechało wspomniane wyżej auto pol[icyjne] i zabrało ich, odjeżdżając w kierunku Traugutta i Krak[owskiego] Przedm[ieścia]. Oczekiwaliśmy teraz na przybycie auta, które odjechało, nie zatrzymując się koło nas. W 3–4 min po odjeździe auta pol[icyjnego] usłyszałem u wylotu Czackiego i Sto-Krzyskiej [Świętokrzyskiej] kilka pojedynczych strzałów i zauważyłem auto pol[icyjne] stojące tam oraz człowieka leżącego na ziemi. Na rozkaz Leona „uciekać” pobiegliśmy z pistoletami w rękę do Traugutta, a następnie część w kierunku Krak[owskiego] Przedm[ieścia], część zaś do Mazowieckiej (tamże, s. 43–44).

Akcja zakończyła się porażką. Jeszcze zanim na dobre się zaczęła, stojący na ulicy kedywiacy zostali zaatakowani przez gestapowców.

W trakcie krótkiej strzelaniny zginęło dwóch żołnierzy, Jerzy Trószyński „Onufry” oraz Zbigniew Art „Roman”. Ciała obu Niemcy przetransportowali do prosektorium przy ul. Oczuki, skąd zostały wykradzione przez kolegów i pochowane na Cmentarzu Bródnowskim pod fałszywymi nazwiskami Zbigniew Kraft i Henryk Montwił.

Jednocześnie z zabiegami o godne pożegnanie obu poległych rozpoczęto jednocześnie śledztwo mające ustalić przebieg wypadków na ul. Czackiego. W ciągu kilku dni zebrano co najmniej piętnaście raportów. Po dwa złożyli dowódca akcji Leon Tarajkowicz „Gryf”, a także Stanisław Sosabowski

„Stasinek” i dwaj jego żołnierze z grupy żoliborskiej, Zbigniew Siennicki „Bor” i Leon Zubrzycki „Lech”. Po jednym przygotowali: „Pyz” (N.N.), Włodzimierz Denkowski „Kostek”, „Zygmunt” (N.N.), Antoni Wojciechowski „Antek II”, Zdzisław Czajkowski oraz „wypożyczeni” z batalionu „Zośka” Edward Kuźmiński „Heniek” i Wiesław Krajewski „Sem”.

Lektura tych zapisków pozwala na wskazanie kilku elementów wspólnych. Pierwszy – wszyscy na swoich stanowiskach pojawili się krótko po 6.00. Sosabowski, Czajkowski i Siennicki zgodnie wymieniają 6.15 jako moment, kiedy zajęli pozycje. Denkowski pojawił się jeszcze wcześniej. Po kilku minutach w okolicy znalazło się jeszcze więcej osób, wśród nich m.in. Zubrzycki oraz Tarajkowicz.

Punkt drugi – Niemcy wychodzący z domu pod numerem 16, wsiadający z dwiema kobietami i mężczyzną do samochodu i odjeżdżający – nie licząc dwóch, którzy zostali na ulicy. Tuż obok kolejki, która ustawiła się przed Arbeitsamtem. „Gryf” w swoim raporcie podawał: „godz. 6.25 Nadjeżdża samochód polic[ujny] od ul. Świętokrz[yskiej] i zatrzymuje się pod [nr.] 16. Dwóch gestap[owców] wsiada do samochodu. W tym samym czasie nadjeżdża nasz samochód z gr[upy] terroryzującej, ale widząc nowo wytworzoną sytuację, niepomyślną do rozpoczęcia akcji, przejeżdża dalej i skręca w Traugutta. Po chwili gestapowcy odjeżdżają w kier[unku] Traug[utta] do Mazowieckiej” (tamże, s. 61).

Samochód z grupy terroryzującej to następny fragment układanki. Jechał nim najprawdopodobniej „Lasso”. Opis, jak krąży powoli po ulicy, pojawia się w czterech relacjach. Według nich miało w nim się znajdować trzech ludzi. Zdaniem „Pyza” przejechał ul. Czackiego trzy razy: „Zorientowałem się, że to auto patroluje czworobok zamknięty ulicami: Świętokrzyską, Czackiego, Traugutta, Mazowiecką” (tamże, s. 53). W końcu pojawił się za nim opel-kapitan. Po wyminięciu go zatrzymał się. Chwilę później padły pierwsze strzały.

Tutaj dochodzimy do punktu czwartego – oczekiwanie na początek akcji. Pierwsi jej uczestnicy na swoich pozycjach pojawili się o 6.10–6.15. Do starcia doszło około 6.30, 15–20 minut później. Załedwie pięć minut od

momentu, kiedy opel-admirał zabrał dwóch gestapowców sprzed wejścia do domu nr 16. Ci przez blisko dziesięć minut obserwowali, jak na niedużej ulicy gromadzi się tłum młodych ludzi. W tej sytuacji mogło dojść do zdekonspirowania akcji. Potwierdzają to słowa Siennickiego: „Onufry był zaniepokojony i powiedział do mnie, że akcja powinna być już rozpoczęta” (tamże, s. 47).

O tym, że zwracali na siebie uwagę, pisał też Lewandowski, który choć był nieobecny na miejscu, zapoznał się z relacjami uczestników wydarzeń: „Zachowanie się »Onufrego« z grupy »Andrzeja« było wyjątkowo prowokacyjne i zwracające powszechną uwagę na pustej o tej wczesnej godzinie ulicy Czackiego” (Lewandowski 8.09.1974, s. 20). Jednak w powojennych opisach wydarzeń winny dramatu staje się jeden człowiek – „Lasso”.

Tego samego dnia Lewandowski oraz Lewiński w bezpośredniej rozmowie zarzucili mu tchórzostwo. W odpowiedzi pokazał im świeżą ranę, mówiąc, że został ranny pół godziny po akcji, kiedy wrócił na miejsce akcji i zaczął strzelać do Niemców. Problem w tym, że do żadnej wymiany ognia nie doszło, co potwierdzają zeznania Zubrzyckiego i Tarajkowicza. Ale „Lasso” rzeczywiście był ranny. „Chuchro” i „Szyna” wysłali go do szpitala, gdzie miał zostać opatrzony przez zaufanego lekarza. W tym miejscu relacje, jakimi dysponujemy, rozmiągają się. Sosabowski w latach siedemdziesiątych w liście do Rybickiego pisał, że to on zajmował się Tabęckim. Przyjrzyjmy się jego wersji:

Przyjechał dorożką w towarzystwie drugiego kolegi. Portier wywołał mnie do holu na parterze. Dowiedziałem się, że Lasso jest ranny. Brali udział w akcji ulicznej. Akcja, której szczegółów nie znam, nie udała się, oddział poszedł w rozsypkę. Na szczęście poza Lassem, który dołączył na melinę, osobno [?] nie było żadnych ofiar (Sosabowski 11.12.1974, s. 1).

Fragment zastanawiający – Sosabowski, który brał udział w akcji na ulicy Czackiego i doskonale wiedział, że „Lasso” również tam był, nagle opisuje całość tak, jakby nie miał żadnej wiedzy na temat okoliczności wydarzeń. Ale czytamy dalej:

Po rozmowie z mym szefem dr. Piotrowskim zabrałem L. na górę, na salę

opatrunkową. Czuł się dobrze, szedł bez pomocy, a poza tym, że był trochę błądy, nie było żadnych innych objawów. Powiedział nam, że został ranny w bok z pistoletu maszynowego, [jednak] ani na marynarce, ani na koszuli nie było śladu krwi ani uszkodzenia przez pocisk. Tłumaczył się, że na melinie zmienił koszulę i marynarkę, co mi się wydawało możliwe. Sama rana to dość ciekawy wypadek. Rana styczna z wlotem i wylotem po lewej stronie pomiędzy kością biodrową a ostatnim żebrzem. Krwawienia nie było żadnego. Kula przeszła tylko przez skórę i tkankę tłuszczową podskórną. Co więcej z przodu, gdzie był wlot (bo otwór był mniejszy), naokoło wlotu była czarna obwódka, czarny pierścień z niespalonego prochu. Tego rodzaju obwódka jest typowa, gdy lufa broni palnej jest przyłożona bardzo blisko gołej skóry. Gdybym nie znał Lasso, to bym wtedy powiedział, że dwoma palcami lewej ręki odciągnął skórę, przyłożył prawą ręką pistolet do fałdu i sam się przestrzelił. Gdy się później zastanawiałem nad tą sprawą i dyskutowałem ją z moim starszym kolegą dr. Piotrowskim, którego znałem jeszcze ze szpitala Ujazdowskiego, doszliśmy do wniosku, że była to jedyna możliwość. Nawet sam kanał kuli nie szedł prosto, tylko krzywą. To znaczy gdyby przeprowadzić linię prostą od wlotu do wylotu, to pocisk by przeszedł przez jamę brzuszną i jelito grube (tamże, s. 1–2).

W porównaniu z początkiem relacji, gdy „Stasinek” wyraźnie miał problem z przypomnieniem sobie przebiegu wypadków, druga część opisu jest zadziwiająco dokładna – i zapewne zgodna z prawdą. W akcie oskarżenia Tabęckiego, przedłożonym Wojskowemu Sądowi Specjalnemu już po jego śmierci, znajduje się informacja potwierdzająca wspomnienie Sosabowskiego. Zgodnie z nią strzał, w którego wyniku „Lasso” został ranny, oddano z odległości nie większej niż 50 centymetrów, podczas gdy sam ranny twierdził w rozmowie z Lewińskim, że było to 6–7 metrów (Kedyw 2009, s. 198).

„Lasso” więc prawdopodobnie kłamał i sam do siebie strzelił. Nie wiadomo tylko po co. O ile więc jego zachowanie rzeczywiście należy uznać za dziwne, o tyle trudno zgodzić się z zarzutem tchórzostwa. W momencie kiedy gestapowcy otworzyli ogień do „Onufrego”, w ciągu kilku sekund z miejsca wydarzeń zaczęli uciekać wszyscy uczestnicy akcji, co zaznaczali w zeznaniach. Ich lektura skłania do stwierdzenia, że w sytuacji gdy prawdopodobnie poza Zbigniewem Artem nikt nie podjął walki, jedyną osobą, której wytknięto tchórzostwo, został Tabęcki. Najwcześniejszym znanym źródłem informującym nas o tym zarzucie jest akt oskarżenia „Lassa” napisany po 15 kwietnia 1944 r. Być może więc cała historia została rozbudowana po czasie, aby wzmocnić przekonanie o zdradzie, jakiej miał dopuścić się „Lasso”.

Rybicki notował po latach, że rozmawiali z Lewińskim, co zrobić. W końcu „»Chuchro« przyrzekł usuwać [Tabęckiego] stopniowo z akcji, powoli zrywać z nim łączność oddziałową” (Rybicki 2003, s. 134). „Lassu” powiedzieli, że z uwagi na jego stan zdrowia na jakiś czas muszą odsunąć go od

pracy. Czas jego rekonwalescencji chcieli wykorzystać, by uważniej mu się przyjrzeć.

Lewiński, pieniądze i bandyci

Sytuacja zdawała się wyciszać, gdy w Kedywie OW nagle doszło do wstrząsu. Na początku listopada 1943 r. aresztowany został „Chuchro”.

Według relacji Franciszki Parońskiej, której mąż znał się z Lewińskim z pracy w

Kedywie, wpadł, gdy szedł do mieszkania swojej narzeczonej na ul. Polnej 50. Niemcy akurat urządzili w domu kocioł. Lewiński próbował uciekać, ale dopadli go i pobili. Trafił na Szucha i zapewne na Pawiak.

Gdy tylko wiadomość o jego zniknięciu dotarła do „Montera”, zaczęto szukać możliwości ratunku. Jako pierwszy do pomocy zgłosił się Tabęcki. Jego plan był prosty. Korzystając ze swoich kontaktów i tego, że Niemcy nie wiedzieli jeszcze, kim jest Lewiński, chciał wykupić go za 100 tys.

zł. „Monter” dał mu pieniądze. Dni mijały, a „Chuchro” ciągle pozostawał w więzieniu. „Lasso” tłumaczył Chruścielowi i Rybickiemu, że potrzebuje czasu, że

to nie jest proste. Nie wiemy, czy Tabęcki podejmował jakiegokolwiek próby. O tym, że takie były, wiemy z relacji Parońskiej, która podkreśla, że gdy osoba prowadząca z Niemcami negocjacje zgodziła się na podwyższenie ceny podanej przez nich pierwotnie, ci zorientowali się, iż mają do czynienia z kimś istotnym. Rozpoczęły się przesłuchania połączone z nieustannym biciem. Lewińskiemu udało się wysłać gryps, w którym informował, że Gestapo nie wyciągnęło z niego żadnych informacji. O tym, że do końca milczał, świadczy to,

iż Niemcy nie poznali nawet jego prawdziwej tożsamości. Rozstrzelali go w ulicznej egzekucji 24 listopada, jako Jerzego Redę.

Zanim do tego doszło, Tabęcki szukał sposobu na zmazanie swojej sierpniowej wpadki. Tak długo prosił „Andrzeja” o możliwość rehabilitacji, że ten dał mu najpierw jeden wyrok do wykonania, a potem całą ich listę. „Lasso” żadnego z nich nie mógł jednak wykonać. Rybicki rozumiał, że

nie zawsze akcję da się przeprowadzić z dnia na dzień. Nie winił go za to. Jakby chcąc dać mu jeszcze jedną szansę, a może go sprawdzić, zlecił mu kolejną akcję.

Chodziło o likwidację Mariana Szweda, funkcjonariusza polskiego Kripo. W raporcie podziemia pisano, że „jego zbyt „gorliwość” i służalstwo w stosunku do Niemców przechodzi wszelkie granice. Jest on głośnym i znanym już i w całym mieście znienawidzonym szantażystą”. Tabęcki zabrał się do pracy. Po kilku dniach przyszedł jednak do Rybickiego i oznajmił, że nie wykonał wyroku. Był blisko, czekał już na Szweda w restauracji wskazanej mu przez Leona Millera, również funkcjonariusza polskiego Kripo. Szwed przyszedł, ale zanim „Lasso” cokolwiek zrobił, tamten położył na stole przed nim dwa pistolety i rozpoczął swoją „spowiedź”. Tabęcki mu uwierzył. Teraz domagał się od Rybickiego rozmowy z Chruścieniem. „Andrzej” odmówił, prosząc o raport na piśmie.

Minęło kilka dni. Tabęcki pokazał się z raportem. Nie jednym, a dwoma. W pierwszym, poświęconym Szwedowi, pisał m.in., że tamten tłumaczył, iż „zło, które uczynił, było wynikiem złego wykorzystania jego sił i energii na skutek braku kontaktu z czynnikami międzynarodowymi” (Kedyw 2009, s. 196). Dalej prosił o możliwość przedstawienia jego sprawy górze i danie mu szansy udowodnienia, że jest „dobrym Polakiem”.

Drugi raport dotyczył niejakiego „Ryżego”, żołnierza Kedywu OW, skazanego na śmierć przez podziemny sąd za bandytyzm. To była sprawa sprzed kilku miesięcy. „Ryży” (N.N.) oraz Cezary Szemley-Ketling „Arpad” do Kedywu OW trafili krótko przed akcją pod murami getta. Nie przyszli jednak do „Chuchry” sami, ale z gotowym oddziałem dywersyjnym, który „Ryży” zaczął formować jesienią 1942 r., a w którym główną siłę uderzeniową stanowił blisko 30-osobowy pluton „Arpada”. Bardzo szybko się okazało, że za ich działalnością organizacyjną stoi nie tylko chęć walki z okupantem.

W sobotę 7 sierpnia 1943 r. do ppłk. Konstantego Kułagowskiego „Reżysera”, komendanta Obwodu AK Śródmieście, wpłynęło oświadczenie „Ryżego” w sprawie odsunięcia przez niego „Arpada” od pracy w związku z jego bandycką działalnością, obejmującą m.in. zabicie czterech osób, na których nie było wyroków wydanych przez władze podziemia. „Na zapytanie, dlaczego te rzeczy robi, odpowiedział, że ma swoje plany, swoją ideologię, zaś wyroki powyższe wykonał dla jego wiadomych przyczyn” (Kedyw 2010, s. 33). „Ryży” zarzucał swemu podwładnemu dokonywanie napadów rabunkowych, odmowę

wykonania rozkazów oraz przywłaszczenie sobie siedmiu pistoletów należących do oddziału. Wedle pisma „Ryżego” stał się on celem przynajmniej jednego zamachu dokonanego przez grupę „Arpada”.

Wobec tak poważnych zarzutów rozpoczęto śledztwo, w trakcie którego przesłuchano m.in. Lewińskiego. I to akurat 26 sierpnia 1943 r., w dniu akcji na Czackiego. W wersji, jaką przedstawił „Chuchro”, głównym winnym był „Arpad”. Z protokołu przesłuchania dowiadujemy się, że Tabęcki również znajdował się w kręgu zainteresowania komisji badającej sprawę. Lewiński jednak zarówno jego, jak i „Ryżego” wziął w obronę. Sprawa toczyła się później jeszcze kilka miesięcy, aż w końcu w akcie oskarżenia przeciwko „Arpadowi” i „Ryżemu” z 9 grudnia 1943 r. prokurator w podsumowaniu napisał, że „wina obydwu oskarżonych nie budzi wątpliwości [...]. Zresztą sami w wyjaśnieniach swych obciążają się wzajemnie. Zarówno »Ryżego«, jak i »Janusza« [Arpada] z całym naciskiem scharakteryzować należy, że są to już, niestety, zawodowi bandyci i mordercy. Szybka ich likwidacja jest wskazana” (Obwodowe 2010, s. 42).

Przez następne miesiące obaj skutecznie uciekali przed wyrokiem. Szemley-Ketling nawet przeżył wojnę. „Ryży” pod koniec marca 1944 r. przekazał Tabęckiemu pismo do „Montera”. Tłumaczył w nim, że wszystko, o co go obwiniano, to wina „Arpada”. Prosił jednocześnie o ponowne zbadanie sprawy, anulowanie wyroku oraz przyjęcie do służby.

Rybicki, widząc Tabęckiego w takim towarzystwie, miał coraz mniejsze wątpliwości co do niego. „Lasso” już nie tylko był zamieszany w niewyjaśnioną akcję na Czackiego, lecz także otwarcie przyznawał się do utrzymywania kontaktów z ludźmi, na których podziemie wydało wyroki. Sam miał jeden z nich wykonać. „Monter” jednak ciągle nie był pewien, co zrobić. Być może nie dostrzegał jeszcze niczego niepokojącego, a może nie potrafił dopuścić do siebie myśli, że syn jego przyjaciela robi coś złego. Rozkazał tylko odsunąć go od sprawy Szweda oraz zlikwidować „Ryżego”. Wtedy Niemcy aresztowali „Lasso”.

Finał

Informację o tym dostarczyła żona Tabęckiego, wykorzystując – jak podawał „Andrzej” – swojego brata, który pracował w jednym z oddziałów dywersji. O wątpliwej postawie szwagra podobno nic nie wiedział. Rybicki po latach zanotował: „Dowiadujemy się *via* wywiad »Montera«, że rzeczywiście »Lasso« aresztowany wraz z bronią. Cały mój stosunek do niego ulega jakby jakiemuś wahaniu”. Nie rozumiał, czy to przypadek, czy może jakiś nowy jego pomysł. A może faktycznie niesłusznie go podejrzewał? Jak zwrócił mi uwagę Dariusz Libionka, do dzisiaj niejasne pozostaje, czy Tabęckiego aresztowało Gestapo, czy polskie Kripo. Za tym drugim rozwiązaniem przemawia dalszy rozwój wypadków.

Od tego momentu historia nabrała szalonego tempa. Najpierw „Ryży” i Szwed odnaleźli Rybickiego. Powiedzieli mu, że robią wszystko, co tylko możliwe, aby uwolnić Tabęckiego. Sytuacja była absurdalna. Dwóch ludzi skazanych przez AK na śmierć tłumaczy oficerowi AK, że łada moment wyciągną z rąk Gestapo innego oficera AK. I to takiego, przy którym znaleziono broń i listę gestapowców do likwidacji, co normalnie nie dawałoby żadnych szans na ratunek. „Dziękuję krótko Szwedowi, a ten pyta, czy będę pamiętał o jego sprawie, czy może się już swobodnie poruszać, bez obawy likwidacji. Odpowiadam krótko, że nie mam jeszcze odpowiedzi mojej Komendy. Żegnaj się z nimi”. Zaskoczeń ciąg dalszy. Już następnego dnia „Andrzej” dostał wiadomość, że „Lasso” jest na wolności. Chciał się spotkać. Rybicki przeczuwał, że to podstęp, ale nie miał wyjścia. Musiał to doprowadzić do końca. Rozumiejąc, że historia może się różnie zakończyć, nie chciał narażać swoich najbliższych współpracowników. Odciął się więc od nich, skupiając całą swoją uwagę na tej jednej sprawie.

Spotkali się na rogu Al. Jerozolimskich i ul. Kruczej. Tabęcki, razem ze Szwedem i „Ryżym”, podjechał samochodem – z numerami rejestracyjnymi Kripo. Na głowie miał bandaż. Rzekomo ślad po pobiciu na Szucha. Zapytany, po co mu takie towarzystwo, odparł, że się boi, iż AK go zlikwiduje. A jak wyszedł? Wmówił Niemcom, że jest z NSZ. W trakcie rozmowy zaczął ciągnąć swojego szefa w stronę samochodu. Mówił, że pojedą za miasto, tam spokojnie wszystko omówią.

Odpowiedziałem, że niech mnie nie ciągnie, bo obawiając się zasadzki gestapo

przy widzeniu się z nim, przyszedłem z obstawą i powiedziałem mu o wydanym rozkazie strzelania do nas jako całości. Podziałało natychmiast; „Lasso” zły puścił mnie i chodząc, zaczęliśmy rozmawiać o Szwedzie, który przyłączył się teraz do nas, a przedtem stał na uboczu z „Ryżym”. Szwed „błaga” wprost, bym go przyjął do organizacji. Odpowiadam, że jeszcze nie mam odpowiedzi na raport „Lasso”, lecz spodziewam się, że będę miał ją w najbliższych dniach i wówczas powiadomię (Rybicki 2003, s. 141).

W czasie rozmowy „Andrzej” wpadł na pomysł spotkania z nimi raz jeszcze w pełnym gronie. Nie po to, żeby rozmawiać, ale złapać ich, przesłuchać – i zabić. zaproponował, że kiedy uzyska odpowiedź od góry, odezwie się i ustalą szczegóły. „Lasso” podał mu numer telefonu do swojej matki i rozeszli się. Rybicki od razu ruszył do „Montera”. Teraz nie mógł odpuścić, musiał uzyskać zgodę na likwidację. Tabęcki z całą swoją wiedzą i podejrzanymi kontaktami stał się zagrożeniem. Chruściel też to zrozumiał. Bez sądu – jako komendant okręgu miał taką możliwość – wydał na „Lasso” wyrok śmierci.

„Andrzej” błyskawicznie zaczął szykować akcję. Plan był prosty. Mieli zwabić Tabęckiego, Szweda i „Ryżego” na Żoliborz, w rejon pl. Wilsona, do jednej z willi. Tam chcieli ich obezwładnić i przed wykonaniem wyroku przesłuchać, aby dowiedzieć się, co stało za całą sprawą. Czy chodziło jedynie o działalność bandycką, czy może o coś poważniejszego – współpracę z Niemcami.

Nadszedł dzień akcji, 15 kwietnia 1944 r. Piękna słoneczna pogoda, ciepło. Wszystko miało się zacząć o 17. Ludzie poinstruowani, każdy znał swoje zadanie. Rybicki na miejsce przyjechał dwie godziny wcześniej. Chciał sprawdzić, czy wszystko jest gotowe. Okazało się, że pojawił się poważny problem. Jedna z grup biorących udział w akcji miała opanować dom należący do volksdeutschów. To w nim zamierzano wykonać wyrok. Pech chciał, że odbywało się tam przyjęcie. Wybrali więc inny lokal – szkołę. „Andrzej”, wściekły, nakazał opuszczenie budynku. Nie chciał narażać Polaków na represje. Zamiast tego wybrał rejon ulic Dziennikarskiej i Sułkowskiego. Mało uczęszczany, odsunięty od pl. Wilsona, gwarantujący odrobinę spokoju.

Teraz już tylko sprawność wykonawców decydowała o wyniku sprawy. O 17 Rybicki spotkał się na przystanku z Tabęckim, Szwedem, „Ryżym” i Leonem Millerem. Ostatniego miało nie być, ale skoro już się pojawił, to nie

mógł wyjść z tego cało. Ruszyli. Krok za krokiem zbliżali się na miejsce. Zeszli z pl. Wilsona. Byli już coraz bliżej. „Andrzej” niósł pod pachą gazetę. Sygnał dla reszty, żeby do niego nie strzelali. W końcu mało który z szeregowych żołnierzy AK wiedział, jak wygląda jego dowódca. Jeszcze kilka kroków. Naprzeciwko Rybickiego szło dwóch mężczyzn. Jeden z nich, Stanisław Sosabowski, napisze po latach:

Pierwsza para Andrzej razem z młodym blondynem, znałem go jako Lasso. Tuż za nimi trzech innych ludzi. Wysoki brunet bez kapelusza szedł tuż za Lassem. Z odległości jakichś 30 metrów Lasso i Andrzej poznali mnie, zaczęli machać do mnie przyjaźnie, witając się. Trójka idąca z tyłu nie wykazywała specjalnego zaniepokojenia. [...] Było ciepło, byłem tylko w koszuli. Lekka wiatrówka była przerzucona przez moje prawe przedramię. Antek miał ręce z tyłu za sobą. To jego ulubiona pozycja. Na dwa metry przed Lassem strzepnąłem trochę wiatrówką, odsłaniając lufę pistoletu, i strzeliłem wprost w okolice serca (Sosabowski 8.08.1974, s. 2–3).

Pierwszy padł Tabęcki, po nim „Ryży” i Miller. Tylko Szwed zerwał się do ucieczki. Ostrzeliwał się z dwóch rewolwerów. Huk strzałów wypełnił ulicę. Prawie dobiegł do rogu. „Andrzej” krzyczał, żeby go zabili. Nie mógł im uciec. W końcu i jego dosięgnęły kule jednego z wykonawców. Zapadła cisza. W ciągu kilku minut ciała wrzucono na ciężarówkę, którą wywieziono je za miasto. Gdzieś na polanie, w jakimś lesie, wszystkie cztery wrzucono do nieoznakowanego dołu.

Pytania

Zanim jednak pochowano zabitych, podczas obdukcji lekarskiej rana głowy Tabęckiego okazała się mistyfikacją. Nie były nią za to znalezione przy nim pozwolenie na broń i papiery baltendeutscha (albo volksdeutscha, tutaj pojawiają się różne wersje). Tomasz Strzembosz podawał nawet, że według jednego z raportów wywiadu istniało zdjęcie, na którym „Lasso” znajdował się w towarzystwie kilku niemieckich oficerów. Wydawałoby się więc, że rzecz jest oczywista – zdrada. Z takimi dowodami trudno bowiem dyskutować. Dlaczego jednak nikogo nie wydał? Nawet po jego śmierci w Kedywie OW nie doszło do żadnego aresztowania. A przecież ze swoimi znajomościami i doświadczeniami mógł

„Lasso” wydać Niemcom całe kierownictwo Kedywu OW, a może nawet i samego „Montera”. Istnieje też możliwość, że chcąc być stale przydatnym dla Niemców, nie powiedział im wszystkiego, co wiedział. Być może liczył na to, że jeśli sam przyproceedzi szefa warszawskiej dywersji, nagroda będzie o wiele większa, niż gdyby „tylko” podał adresy jego lokali.

Także w kilkunastu stronnicowym akcie oskarżenia „Lassa”, sporządzonym już po jego śmierci, sprawa współpracy z Niemcami została podsumowana informacją, że ten wątek rozpracowuje kontrwywiad (Kedyw 2009, s. 200).

W piśmie tym Tabęckiego oskarżano o: tchórzostwo i samowolne opuszczenie miejsca akcji w dniu 26 sierpnia; wyjawienie „Ryżemu” i Szwedowi, że są na nich

wydane wyroki śmierci, i wciągnięcie ich do pracy organizacyjnej; zobowiązanie

się do pełnienia funkcji konfidenckich w Gestapo; przyprowadzenie na spotkanie z „Andrzejem” obcych, tj. „Ryżego” i Szweda; cały szereg kłamstw, które miały stworzyć mu odpowiednią legendę w konspiracji.

Dwa z tych trzech oskarżeń, tj. o zobowiązanie się do współpracy z Niemcami oraz tchórzostwo podczas akcji na Czackiego, wydają się niepotwierdzone. Brakuje twardych dowodów na jego związki z Gestapo. Z kolei wątek ucieczki rankiem 26 sierpnia z ul. Czackiego już opisałem, pokazując, że wobec większości uczestników tamtej akcji można by użyć podobnego zarzutu.

O wiele bardziej obciążająca oprócz pozwolenia na broń i sfingowanego aresztowania wydaje się sprawa uwalniania „Chuchry”. Jak pamiętamy, otrzymał na to od „Montera” 100 tys. zł. Lewińskiego nie uratował, ale pieniędzy też nie zwrócił. Tutaj na scenie pojawia się małżeństwo Maria i Wincenty Kułakowscy, znani z tego, że za pieniądze obiecywali pomoc w uwolnieniu

z rąk Niemców różnych osób. Tabęcki również skorzystał z ich usług. Ponieważ od

niego już nie można było się niczego dowiedzieć, należało przesłuchać Kułakowskich. W niedzielę 6 maja 1944 r. do ich mieszkania przy ul.

Śniadeckich

wpadł oddział dowodzony przez Stanisława Sosabowskiego (Sosabowski 5.12.1974, s.

1–3). Opanowali lokal, do którego po chwili przyszedł oficer kontrwywiadu AK Wincenty Kwieciński „Lotny”. Sosabowski, który pozostawił relację z tej akcji,

nie był obecny przy samym przesłuchaniu małżonków, przez co nie wiemy, co powiedzieli.

Po wszystkim oboje zostali zastrzeleni.

Po latach Rybicki, spisując swoje wspomnienia, zanotował, że Kułakowska zeznała, iż od „Lassa” otrzymała 25 tys. zł. Co się stało z resztą, nie wiadomo. Może Tabęcki rzeczywiście próbował wykupić „Chuchrę”, a może większość pieniędzy zachował dla siebie. Możemy jedynie zgadywać.

Są w tej sytuacji dwie prawdopodobne wersje wydarzeń.

Pierwsza dotyczy działalności bandyckiej, w którą „Lasso” wciągnęli „Ryży” i Szwed. Być może postanowili we trzech prowadzić trudną do rozszyfrowania dzisiaj grę z AK i Niemcami. Nie wiemy, kiedy Tabęcki poznał Szweda.

Znajomość

z „Ryżym” rozpoczęła się najpewniej podczas akcji pod murami getta. Być może zachęcony możliwością łatwego zarobku, dał się namówić na współudział w przestępczej działalności „Ryżego” i „Arpada”? Tylko dlaczego jego udział był tak niewielki? W raportach komisji badającej sprawę jego pseudonim przewija się sporadycznie.

Druga możliwość jest związana z działalnością Mariana

Szweda. Światło na nią rzuca Jan Grabowski, opisując działalność

Sonderstreife

SS-Hauptsturmführera Georga Richtera, w ramach którego działał Szwed

(Grabowski

2020, s. 307 i n.). Młodzi, entuzjastycznie podchodzący do swojej pracy dla Niemców, polscy funkcjonariusze Kripo zajmowali się m.in. wykonywaniem wyroków

na Polakach oraz napadami rabunkowymi na wybrane osoby. Sam Szwed był zamieszany w aresztowanie Adolfa Bermana, który zabrany na komisariat, wykupił

się kwotą 200 tys. zł (Libionka 2018, s. 155).

Według raportów wywiadu AK ludzie Richtera skupiali

się jednak przede wszystkim na wynajdywaniu dróg dotarcia do podziemia. Być może więc Szwed, wykorzystując Tabęckiego, próbował dotrzeć jak najgłębiej do struktur

konspiracyjnych. Zastanawia jedynie, dlaczego nie wykorzystał okazji, gdy spotkał się z Rybickim. I to aż dwukrotnie przed 15 kwietnia. Czy chodziło mu o

kogoś wyżej postawionego? Nie wiadomo. Nie jest również jasne, czy „Lasso” dał

się wciągnąć w tę historię świadomie. Być może mu za to zapłacono. Szwed, jak widzieliśmy, dysponował dużymi pieniędzmi. „Ryży” po tym jak zakończył bandycką

działalność w duecie z „Arpadem”, mógł zostać zwerbowany przez Szweda, a ten z

kolei polecił mu wciągnąć „Lasso” do pracy. Wszystko to jednak są wyłącznie

gdybania.

Wątpliwości w sprawie Tabęckiego nie pozbył się sam Rybicki. Jeszcze w latach siedemdziesiątych ukrywał przed jego matką okoliczności śmierci syna, a nazwisko przed historykami. Skazani oni byli wtedy na pisanie o Tabęckim N.N. – nazwisko nieznane. Dzisiaj, choć nazwisko już znamy, ciągle wielu rzeczy nie wiemy.

Historia Jerzego Mieczysława Tabęckiego „Lassa”, „Cerbera”, mimo niezwykle sensacyjnego jej przebiegu, a także tego, jakie postaci były w nią zamieszane, do dzisiaj nie doczekała się poważniejszego zainteresowania ze strony historyków. Tymczasem już nawet w tym niepełnym jej zarysie, bogatym w dziury i pytania bez odpowiedzi, sprawia wrażenie idealnego przyczynku do dyskusji nad tym, jak łatwo w podziemiu przejść od bohatera do bandyty czy wręcz zdrajcy. Szczególnie w oddziałach bojowych. Stanisław Aronson „Rysiek”, jeden z ostatnich żyjących żołnierzy Kedywu OW, opowiada, jak od swoich dowódców słyszeli w oddziale, że to, co robią, czyli m.in. akcje bojowe, ale też wykonywanie wyroków, od bandytyzmu dzieli cienka linia. Z kolei Tadeusz Wiwatowski, jeden z najbliższych współpracowników Józefa R. Rybickiego, rozumiejąc, jak łatwo w dywersji przekroczyć granicę, jak łatwo dywersja może „wykoleić człowieka”, ratunku dla siebie szukał w powrocie do przedwojennych zajęć, czyli w jego przypadku w pracy naukowej.

Czy Tabęcki przekroczył tę granicę? Tutaj nie ma wątpliwości. Ale ciągle nie wiemy, jak daleko za nią się znalazł ani jak dokładnie wyglądał ten proces. Trwał on niecały rok. 22 kwietnia 1943 r. pod murami getta uratował życie Lewińskiemu i Lewandowskiemu. 15 kwietnia 1944 r. na warszawskim Żoliborzu zginął z wyroku wydanego przez przyjaciela swojego ojca. Z bohatera podziemia stał się dla niego zagrożeniem.

Być może istnieją źródła dokładniej opisujące losy „Lassa” – kolejne relacje ludzi, którzy go znali, raport Kwiecińskiego z przesłuchania Kułakowskich, materiały warszawskiego Gestapo. Być może jest gdzieś jego zdjęcie. Ponieważ mam nadzieję, że to wszystko jednak istnieje, czekając tylko na odkrycie i ułożenie w jeden spójny obraz, chciałbym, aby ten tekst stanowił wstęp do wyjaśnienia tej historii.

Za pomoc w napisaniu artykułu, uwagi i korekty pragnę podziękować prof. Dariuszowi Libionce.

Bibliografia:

Źródła archiwalne

Lewandowski

Z., 8.09.1974; AAN, ATS, sygn. 78, notatka Z. Lewandowskiego.

Lewandowski

Z., 9.09.1974; AAN, ATS, sygn. 78, notatka Z. Lewandowskiego.

Rybicki

J.R., Kummant L., Witkowski H., 05.1973; sygn. 409, relacja zbiorowa spisana przez T. Strzembosza.

Rybicki

J.R., 22.05.1979; AAN, ATS, sygn. 45, relacja J.R. Rybickiego spisana przez T. Strzembosza.

Sosabowski

S., 8.08.1974; GR BUW, AJR, nr inw. 5300, list S. Sosabowskiego do J.R. Rybickiego.

Sosabowski

S., 5.12.1974; GR BUW, AJR, nr inw. 5300, list S. Sosabowskiego do J.R. Rybickiego.

Sosabowski

S., 11.12.1974; GR BUW, AJR, nr inw. 5300, list S. Sosabowskiego do J.R. Rybickiego.

Opracowania

Grabowski

J. (2020), *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec.

Kedyw

Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943 (2006), oprac. H. Rybicka, Warszawa.

Kedyw Okręgu Warszawskiego

Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944, (2009), oprac. H. Rybicka, Warszawa.

Lewandowski

Z. (1985), *Wierni przysiędze* [w:] H. Nakielski, *Biret i rogatywka*, Warszawa.

Libionka

D. (2018), *Polska Podziemna wobec szantażystów i szmalcowników w Warszawie. Korekta obrazu, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, nr 14.*

Obwodowe

oddziały dywersji bojowej Okręgu AK Warszawa. Dokumenty warszawskiego Kedywu z lat 1943–1945, (2010), oprac. H. Rybicka, Warszawa.

Oddział

Dyspozycyjny „A” warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1943–1944 (2007), oprac. H. Rybicka, Warszawa.

Rybicki

J.R. (2003), *Notatki szefa warszawskiego Kedywu*, Warszawa.

Strzembosz

T. (1983), *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy*, Warszawa.

Valcini

A. (1973), *Golgota Warszawy 1939–1945. Wspomnienia*, tł. S. Widłak, Kraków.

Witkowski

H. (1984), *„Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944*, Warszawa.

Korekta językowa: Beata Bińko

Polskie Państwo Podziemne, podziemie nacjonalistyczne, podziemie komunistyczne – próba sił

RAFAŁ WNUK

Polskie Państwo Podziemne, podziemie nacjonalistyczne, podziemie komunistyczne – próba sił

Uwarunkowania polityczne

Uderzenie Wehrmachtu na Związek Radziecki doprowadziło do natychmiastowego przewartościowania w stosunkach polsko-radzieckich. 20 czerwca 1941 r. Polska była państwem walczącym w obozie aliantów, napadniętym i okupowanym przez III Rzeszę i Związek Radziecki. Tydzień później cały obszar przedwojennej Polski znalazł się pod okupacją niemiecką, a ZSRR stał się członkiem koalicji antyhitlerowskiej. 30 lipca 1941 r. premier Władysław Sikorski i ambasador ZSRR w Londynie Iwan Majski podpisali układ unieważniający postanowienia paktu Ribbentrop-Mołotow i przywracający polsko-radzieckie stosunki dyplomatyczne między obydwojma państwami. Układ nie gwarantował jednak nienaruszalności terytorialnej II Rzeczypospolitej. Wraz ze stopniowym wzmocnieniem pozycji międzynarodowej ZSRR spowodowanej sukcesami na froncie wschodnim pogarszały się relacje polsko-radzieckie. Stalin dążył do rewizji przedwojennych granic i stworzenia radzieckiej strefy wpływów w Europie Środkowej. Polska miała stać się jej częścią. Konsekwentnie zmierzał do osiągnięcia tych celów, podejmując następujące działania:

- reanimował ruch komunistyczny w okupowanej Polsce w postaci Polskiej Partii Robotniczej;
- stworzył nieuznający rządu RP w Londynie prokomunistyczny ośrodek pretendujący do reprezentowania wszystkich „polskich demokratów” w Moskwie – Związku Patriotów Polskich;
- stworzył przy Armii Czerwonej, podlegającą ZPP i niezależną od rządu RP na emigracji, jednostkę wojskową – I Dywizję Wojska Polskiego im. Tadeusza Kościuszki;
- dezawuował rząd londyński na arenie międzynarodowej, by w końcu 25 kwietnia 1943 r. jednostronnie zerwać stosunki z rządem RP w Londynie.

Relacje pomiędzy podziemiem komunistycznym, sowiecką partyzantką a tzw. podziemiem londyńskim były odbiciem stanu oficjalnych, międzypaństwowych stosunków radziecko-polskich.

Państwo podziemne czy państwa podziemne?

Polskie Państwo Podziemne (PPP) zaczęło kiełkować we wrześniu 1939 r. Gdy po upadku Francji stało się jasne, że okupacja Polski potrwa kilka lat, rząd polski na uchodźstwie dał „zielone światło” na stworzenie w kraju nie tylko podziemnej armii, ale też konspiracyjnych struktur politycznych i administracyjnych. PPP stało się szybko masowym, oddolnym, pluralistycznym, prodemokratycznym ruchem społecznym i jednocześnie kontynuacją przedwojennej państwowości. Państwo to posiadało ogólnokrajową administrację, na której czele stał delegat rządu na kraj w randze wicepremiera. Władze krajowe stanowiły konspiracyjną reprezentację rządu polskiego w Londynie. Było ono też porozumieniem stronnictw politycznych. Liderzy głównych polskich partii wchodzili do Krajowej Reprezentacji Politycznej, przekształconej na początku 1944 r. w parlament Państwa Podziemnego (Radę Jedności Narodowej). Jego częścią były własne sądy wojskowe i cywilne oraz armia – Związek Walki Zbrojnej przemianowany w lutym 1942 r. na Armię Krajową. Polskie Państwo Podziemne było formalno-prawną kontynuacją międzywojennej Rzeczypospolitej Polski i reprezentowało w okupowanym kraju rezydujący w Londynie rząd. Żołnierze ZWZ-AK posiadali status żołnierzy Wojska Polskiego, identyczny z żołnierzami regularnych jednostek armii polskiej walczących na Zachodzie. Stan ten uznawali alianci zachodni. Armia Krajowa liczyła w szczytowym momencie około 360 tys. członków, w cywilnych strukturach PPP zaś działało ponad 100 tys. ludzi, łącznie dawało to około pół miliona osób (na 22 mln Polaków żyjących pod okupacją). Wiosną 1944 r. w stałych oddziałach leśnych walczyło 35-40 tys. żołnierzy AK.

Poza PPP pozostały dwie skrajne siły polityczne – komuniści i radykalni nacjonaści. Na skrajnej prawicy sytuowała się konspiracja wywodząca się z odwołującego się przed wojną do wzorców faszystowskich Obozu Narodowo-Radykalnego ABC. W połowie października 1939 r. radykalni narodowcy, funkcjonujący w tym okresie jako Organizacja Polska (OP), powołali do życia własną formację wojskową – Związek Jaszczurczy. W październiku 1942 r. organizacja ta połączyła się z grupą rozłamowców ze Stronnictwa Narodowego i kilkoma efemerycznymi grupami nacjonalistycznymi. Przywódcy tego środowiska świadomie sytuowali się poza obrębem PPP (otwarciem kontestując jego agendy), a żołnierzy Armii Krajowej nie uznawali za żołnierzy Wojska Polskiego. Stworzyli własne podziemne instytucje parapaństwowe: podziemną administrację – Służbę Cywilną Narodu, zawiązek przyszłego rządu – Dyrektoriat Generalny, aspirującą do odgrywania politycznego przedstawicielstwa wszystkich Polaków, Tymczasową Narodową Radę Polityczną i Narodowe Siły Zbrojne, w dokumentach własnych organizacji nazywane Armią Narodową.

Przywódcy ruchu narodowo-radykalnego definiowali polskość, używając tak argumentów rasowych, jak i kulturowych. Całkowicie wykluczali ze wspólnoty narodowej uznanych za obcych etnicznie Niemców i Żydów. Dopuszczali jednocześnie asymilację narodową Białorusinów i Ukraińców [Sierchuła 2001, s. 134]. Nacjonaści z OP planowali zdobycie władzy drogą zbrojnego przewrotu wymierzonego w konstytucyjne władze państwowe, co określali mianem narodowej

rewolucji. W efekcie miało powstać państwo rządzone przez monopartyjną dyktaturę z rozwiązaniami ustrojowymi, bliskimi modelowi faszystowskiemu [Siemaszko 1982, s. 69-89; Bębenek 1973, s. 43-46]. NSZ, w chwili powstania, uznawały za wrogów zarówno Niemców, jak Sowieców i polskich komunistów. W 1944 r. w szeregach NSZ zrzeszonych było około 40 tys. ludzi.

Na przeciwległym biegunie znaleźli się komuniści. Na skutek rozwiązania KPP przez Komintern w 1938 r. w okupowanej Polsce nie istniała podziemna partia komunistyczna. Działy co prawda podziemne grupki radykalnej lewicy, jak „Młot i Sierp” czy „Stowarzyszenie Przyjaciół Związku Radzieckiego”, ale wobec wydanego przez Stalina zakazu występowania przeciw Niemcom nie miały one żadnego znaczenia. Atak Niemiec na ZSRR doprowadził do radykalnej zmiany. Na przełomie grudnia 1941 i stycznia 1942 r. na teren Polski, na spadochronach, zrzuconych zostało 10 członków tzw. grupy inicjatywnej przeszkolonych przez sowieckie służby specjalne. Tworzyli ją polscy komuniści, którzy otrzymali zadanie stworzenia w okupowanym kraju polskiego proradzieckiego podziemia. 5 stycznia 1942 r. na spotkaniu w Warszawie utworzyli oni Polską Partię Robotniczą.

Oficjalny program partii nie zawierał bezpośrednich nawiązań do komunizmu, odwoływał się do haseł patriotycznych, narodowych i idei sprawiedliwości społecznej. PPR zapowiadała m.in. reformę rolną, nacjonalizację przemysłu i wprowadzenie do gospodarki elementów planowania. Komuniści nie uznawali mandatu rządu RP na uchodźstwie, opowiadali się za ścisłym sojuszem ze Związkiem Radzieckim, a ziemie wschodnie II RP (50% przedwojennego terytorium Polski) winny należeć do Związku Radzieckiego i nie zakładali tam własnych komórek organizacyjnych. PPR uważali za „przedstawicielstwo reakcji”.

Komuniści powołali własne instytucje parapaństwowe. W styczniu 1944 r. ogłosili powstanie Krajowej Rady Narodowej, mającej być komunistycznym podziemnym parlamentem. Siłami zbrojnymi PPR była Gwardia Ludowa, przekształcona następnie w Armię Ludową. Głównym hasłem komunistów było wywołanie natychmiastowego powstania zbrojnego, co stało w sprzeczności z polityką rządu na uchodźstwie i działaniami AK, nastawionymi na wywołanie powstania powszechnego, w momencie zbliżania się frontu do granic Polski (w 1942 r. linia frontu przebiegała pod Stalingradem) i po uzgodnieniu planów powstańczych z dowództwem alianckim. Ruch komunistyczny zrzeszał 30-40 tys. osób. Partyzantka GL-AL początkowo nieliczna i słabo wyszkolona z czasem, dzięki sowieckiemu wsparciu w sprzęcie i ludziach, urosła w siłę. W połowie 1944 r. AL dysponowała liczbą 6 tys. partyzantów w oddziałach leśnych.

Latem i jesienią 1941 r. w wyniku ofensywy niemieckiej setki tysięcy czerwonoarmistów znalazło się na niemieckich tyłach. Zdecydowana większość trafiła do niewoli, a zaczęła tworzyć grupy partyzanckie. 29 lipca 1941 r. kierownictwo WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych ZSRR zarządziły, że na obszarach okupowanych miejscowa ludność ma natychmiast przystąpić do tworzenia oddziałów partyzanckich i grup dywersyjnych, niszczyć linie kolejowe, mosty, zabijać wszystkich pracowników administracji okupacyjnej, policjantów, kolaborantów itp. W maju 1942 r. w Moskwie powstał Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego. Jego zadaniem była koordynacja i wspieranie działań partyzanckich. Sztab zdołał przerzucić za linię frontu 83 tys. przeszkolonych w walce dywersyjnej specjalistów, oficerów NKWD i Armii

Czerwonej, radiotelegrafistów itp. Kontrolę polityczną nad oddziałami leśnymi przejęły konspiracyjne komórki partii bolszewickiej. Wielkie, kilkutyśne zgrupowania oddziałów tworzyły pozostające poza kontrolą niemieckich władz okupacyjnych „partyzanckie zony”. W szczytowym momencie rozwoju, wiosną 1944 r., w „czerwonych oddziałach” walczyło jednocześnie około 180 tys. bojowników [Slepyan 2008, s. 150-156].

Relacje AK i partyzantki radzieckiej na ziemiach wschodnich II RP

Na ziemiach wschodnich II RP, w nomenklaturze radzieckiej określanych jako Zachodnia Białoruś i Zachodnia Ukraina, według Kremla prawo do prowadzenia podziemnej działalności miała mieć wyłącznie podziemna WKP(b) i partyzantka radziecka. Nacjonałiści z OP i NSZ nie zdołali stworzyć tam własnej sieci organizacyjnej, PPR zaś nie podjęła tam działań, bo nie uznawała tych ziem za część Polski. W efekcie AK i struktury cywilne PPP nie miały tam żadnej polskiej konkurencji. Musiały za to rywalizować z silnym tam radzieckim ruchem partyzanckim.

Na Wołyniu i w Galicji Wschodniej mordy OUN-UPA na Polakach oraz faktycznych i potencjalnych zwolennikach komunistów sprawiły, że polsko-sowieckie animozje zeszyły na drugi plan. Od 5 do 7 tys. Polaków, którzy uniknęli śmierci, trafiło do sowieckich oddziałów partyzanckich. Tam szukali ocalenia i możliwości zemsty na Ukraińcach. Występujący przeciwko UPA partyzanci radzieccy stawali się częstosojusznikami polskich samoobron i AK. Współpraca ta, choć podszyta wzajemną nieufnością, przetrwała do nadejścia Armii Czerwonej w 1944 r. [Trofymowicz 1999, s. 193-214; Motyka 2006, s. 352-360] Partyzantka sowiecka na Polesiu była tak silna, że stała się niekwestionowanym „gospodarzem terenu”. Tamtejsza AK, liczebnie słaba, nie odegrała istotnej roli w walce z Niemcami, nie występowała przeciwko partyzantce sowieckiej ani się z nią nie wiązała.

Na Nowogródczyźnie i Wileńszczyźnie początkowo relacje między sowieckim podziemiem a miejscową ludnością polską i białoruską, jak też z polskim podziemiem układały się poprawnie. Zmiana nastąpiła w końcu 1942 r., gdy do czerwonych partyzantów dołączyli przysłani przez Moskwę dowódcy i oficerowie polityczni. Wówczas relacje zaczęły się psuć. Kością niezgody pozostawała przynależność państwowa tych ziem. Sowieccy komendanci uważali, że działają „u siebie”, to samo twierdzili dowódcy AK. Napięcia te nie przeradzały się jednak w otwarty konflikt. Zwrot nastąpił po zerwaniu przez Stalina stosunków z rządem RP w na uchodźstwie. Już 8 maja 1943 r. partyzanci radzieckiej Brygady Stalina wymordowali około 130 Polaków z Naliboków – miejscowości będącej silną bazą tamtejszej AK. Od tego wydarzenia strony zaczęły traktować się z dużą nieufnością. W tajemniczych okolicznościach ginęli pojedynczy żołnierze obu stron, dochodziło do „przypadkowych”, wzajemnych ostrzeliwań.

W połowie czerwca 1943 r. kierujący całym sowieckim ruchem partyzanckim Pantelejmon Ponomarienko instruował: „Istnienie wielorakich organizacji kierowanych przez polskie nacjonalistyczne centra [...] należy traktować jako ingerencję w sprawy i interesy naszego kraju. [...] W rejonach, w których działają już utworzone przez polskie kręgi nacjonalistyczne oddziały, muszą one być bezwzględnie wypierane przez oddziały i grupy tworzone przez nas. [...] Kierowników w sposób niedostrzegalny usuwać”. Dwa dni później nakazał:

„Wszystkie powstające organizacje i zgrupowania polskie wykrywać i wszelkimi sposobami wystawiać na uderzenie okupanta niemieckiego. Niemcy nie będą się wahać, by ich rozstrzelać, jeśli dowiedzą się, że są to organizatorzy zgrupowań polskich czy innych bojowych organizacji polskich. [...] Nie krępujcie się w wyborze środków. Muszą być zakrojone na wielką skalę, tak by wszystko przebiegało gładko”[cyt. za: Musiał 2014, s. 589]. Wytyczne szybko wcielono w życie. 23 sierpnia 1943 r. dowódca sowieckiego zgrupowania partyzanckiego Fiodor Markow zaprosił do swej bazy członków sztabu zgrupowania AK por. Antoniego Burzyńskiego „Kmicica”. Polscy partyzanci zostali podstępnie rozbrojeni i aresztowani. „Kmicica” i 50 jego żołnierzy zamordowano, ponad 100 Polaków zaś wcielono przymusowo do sowieckich oddziałów partyzanckich [Bohdanowicz 2008, s. 8-9]. Podobny los spotkał żołnierzy Zgrupowania Stołpeckiego AK, operującego w Puszczy Nalibockiej. Dowódcy jednostki zostali zaproszeni przez komendanta oddziałów sowieckich gen. Wasilija Czernyszewa „Płatona”. Gdy 30 listopada pięciu oficerów AK przybyło do sowieckiego obozu, wszystkich aresztowano. Sowieckie brygady otoczyły polski obóz. Polaków zebrano pod pozorem wspólnego wiecu AK i czerwonych partyzantów, po czym zmuszono do złożenia broni. Kilkunastu opornych rozstrzelano na miejscu. Zatrzymanych oficerów AK przewieziono samolotem do Moskwy i osadzono w więzieniu NKWD na Łubiance. 200 akowców siłą wcielono do oddziałów sowieckich.

Oddziały sowieckie rozpoczęły „polowanie” na oddziały AK. Nowy dowódca Zgrupowania Stołpeckiego AK ppor. Adolf Pilch „Góra” zdołał zorganizować obronę i odeprzeć ataki brygad sowieckich. Po kilku dniach żołnierzom AK skończyła się amunicja, tymczasem czerwoni partyzanci otrzymywali regularnie zrzućy broni i amunicji. W obliczu klęski „Góra” podjął najbardziej kontrowersyjną decyzję w karierze, zwrócił się o pomoc do Niemców. Umowa została zawarta. Wiosną 1944 r. w rejonie Puszczy Nalibockiej 10 tys. partyzantów sowieckich walczyło przeciwko 2,5 tys. partyzantów polskich. Pomimo sprzeciwu Komendy Głównej AK lokalne porozumienie z Niemcami przetrwało do Akcji „Burza” [Boradyn 1999].

Relacje: Polskie Państwo Podziemne – komuniści

W Polsce centralnej prasa PPR od 1942 r. atakowała rząd polski na uchodźstwie i jego krajowe agendy o zdradę i kolaborację z Niemcami. Komunistyczna propaganda głosiła, że polscy patrioci chcą podjęcia natychmiastowej walki zbrojnej przeciwko Niemcom. AK-owska strategia oszczędzania krwi była ich zdaniem „reakcyjna”, „godna potępienia”, a prasa podziemna PPP była jakoby „megafonem hitlerowskiej propagandy” [Gontarczyk 2003, s. 129]. Komunistyczny wywiad rozpracowywał działaczy PPP, co było przygotowaniem się do przyszłej nimi rozprawy.

W lutym 1943 r. doszło do rozmów przedstawicieli Delegatury Rządu i AK z przedstawicielami PPR na temat podjęcia współpracy. Reprezentanci PPP jako warunki porozumienia postawili: uznanie przez PPR rządu RP w Londynie, deklaracji, iż uznają nienaruszalność przedwojennej granicy Polski z ZSRR, oraz oświadczenia, że nie reprezentują interesów obcych państw. W odpowiedzi delegaci PPR zażądali uznania równorzędności AK i GL, pozostawienia sprawy granicy wschodniej otwartej i powołania nowego rządu, z siedzibą w okupowanym w kraju. Przy radykalnie odmiennych stanowiskach porozumienie było niemożliwe

[Korboński 1986, s. 116-117]. Kontakty jednak podtrzymywano aż do zerwania polsko-sowieckich stosunków dyplomatycznych.

Jesienią 1942 r. pierwsze bojówki GL rozpoczęły zwalczanie „kułaków”, „kapitalistów” i „dziedziców”, co w praktyce oznaczało napady rabunkowe na bogatszych rolników, ziemian itp. W języku własnym GL-AL była to „walka ekonomiczna”, uderzająca we „wrogów klasowych” i okupantów. Na początku 1943 r. miały miejsce pierwsze wypadki „likwidowania reakcjonistów”, to jest zabijania członków niekomunistycznego podziemia. Z czasem działania te nabrały rozmachu. Wiosną 1944 r. we wsi Owczarnia na Lubelszczyźnie członkowie AL zamordowali 18 żołnierzy AK, a w wąwozie Puziowe Doły dziesięciu krewnych żołnierzy AK [Caban 1994, s. 135-137]. Najbardziej dotkliwym uderzeniem w PPP było wytropienie przez wywiad AL archiwum Delegatury Rządu na Kraj. W połowie kwietnia 1944 r. komuniści doprowadzili do jego likwidacji rękami Gestapo [Marszałec 2006, s. 27-35]. Komuniści stanowczo odmawiali współpracy z polskim Londynem i PPP. Twierdzili, że rząd nie jest reprezentatywny, bo „nie skupia wokół siebie większości narodu”. Dla siebie rezerwowali rolę „reprezentanta szerokich mas” oraz „wszystkich prawdziwych patriotów”. Czynili to, mając świadomość niewielkiego poparcia społecznego. Jesienią 1943 r. jeden z liderów polskich komunistów Alfred Lampe pisał: „Z wyjątkiem komunistów wszystkie tradycyjne kierunki polskie były antysowieckie. Orientacji na ZSRR, takiej jak widzimy w Czechosłowacji, nie było, nie ma w Polsce. I być nie może. [...] Jeśli nawet w końcowej fazie wojny, dzięki wyzwoleniu Polski spod jarzma hitlerowskiego przez Armię Czerwoną, wytworzy się w kraju atmosfera przychylna dla Związku Radzieckiego [...], to stan taki nie będzie długotrwały. Bez zniszczenia struktur społeczno-politycznych stara Polska nie może przeorientować się na poważnie i na długo” [Kersten 1985, s. 33].

Komunistyczna prasa podkreślała, że PPR sprzyja Związkowi Radzieckiemu, lecz pozostaje partią w pełni suwerenną. Nie padały tam pojęcia: „komunizm”, „bolszewicy” czy „kołchozy”. Często zaś używano słów – „naród”, „polskie ziemie etniczne”. W publikowanych tam tekstach określenie „patriota”, często w formie „prawdziwy patriota”, było używane jako ekwiwalent pojęcia „członek PPR”. Głównym celem propagandy PPR był rząd RP na uchodźstwie i PPP stanowiące, z ich punktów widzenia, najpoważniejszą przeszkodę na drodze do władzy. Komuniści starali się nadać swym atakom wymiar ideowego sporu o wizję przyszłej Polski. Sami osadzali się w roli reprezentanta „wszystkich elementów wolnościowych, postępowych i demokratycznych”, przeciwników zaś określali mianem „elementów faszystowskich i reakcyjnych”. W tak skonstruowanej manichejskiej wizji świata PPR z definicji stał po stronie dobra i postępu, wszyscy bez różnicy zaś przeciwnicy występowali w roli reprezentantów zła i wsteczności. Tak skonstruowany opis rzeczywistości pozwalał im wrzucić do tego samego „worka”: AK, działaczy PPP, nazistów i członków NSZ. Po stronie dobra, obok PPR i GL-AL, obowiązkowo figurował Związek Radziecki i – zdecydowanie rzadziej – alianci zachodni.

Do 1942 r. agendy informacyjne Podziemnego Państwa nie prowadziły akcji propagandowych wymierzonych w komunistów. W okresie obowiązywania paktu Ribbentrop-Mołotow nie istniała taka potrzeba. Związek Radziecki był skompromitowany w oczach znakomitej większości Polaków, polski ruch komunistyczny zaś rozbity. Wraz z powstaniem PRR sytuacja zaczęła ewoluować. W

związku z nasilającymi się atakami komunistycznej prasy na rząd RP na uchodźstwie w Londynie i Armię Krajową odpowiedzialne za walkę z nazistowską propagandą Biuro Informacji i Propagandy (BiP) AK zaczęło uważniej obserwować działania komunistów. W prasie PPP opublikowano też pierwsze informacje o problemach związanych z działalnością sowieckich oddziałów partyzanckich. Komunistyczna propaganda wymagała reakcji ze strony PPP. Chęć utrzymania poprawnych relacji ze Związkiem Radzieckim oraz początkowe nadzieje na włączenie PPR w orbitę PPP sprawiały, że odpowiedzi te były umiarkowane, pisane w myśl zasady „nie zaogniać”.

W 1943 r. w odpowiedzi na zerwanie sowiecko-polskich stosunków państwowych i rosnącą aktywność partyzantki sowieckiej oraz GL agendy PPP zintensyfikowały działania propagandowe. Jesienią 1943 r. BiP wydało zalecenie dotyczące propagandy wobec komunistów, które zakładały, że:

- nie może ona być wymierzona przeciwko innym radykalnie lewicowym ugrupowaniom politycznym;
- należy za wszelką cenę unikać wszystkiego, co mogłoby być utożsamiane przez komunistów z działalnością radykalnych nacjonalistów – Narodowych Sił Zbrojnych.

W prasie i ulotkach PPP podkreślano, iż komuniści są niesuwerenni w swych decyzjach, reprezentują interesy ZSRR i „rozbijają jedność narodową”. Wydano szereg broszur pod charakterystycznymi tytułami – Dwa totalizmy (porównanie ZSRR i III Rzeszy) czy skierowana do chłopów Do kołchozów zapędzić się nie damy. Najbardziej w świadomości społecznej utrwaliła się akcja malowania na ścianach napisu „PPR – Płatne Pachołki Rosji”. Można się było na niego natknąć niemal w każdej miejscowości Generalnego Gubernatorstwa [Marszałec 2003, s. 134-141].

Szeregowym, członkom PPR i GL-AL zarzucano, iż dali się zwieść patriotycznej „masce” komunistów i nie dostrzegają ich prawdziwych intencji. Dla przykładu, wydawanym przez warszawską Delegaturę Rządu piśmie „Dzień Warszawy” [nr 649 z 11 sierpnia 1943 r.], w artykule „Chłopcy z lasu”, czytamy: „Pepeerowskie szmatławce pełne są opisów »bohaterskich« wyczynów partyzantów Gwardii Ludowej, przy czym bezceremonialnie zalicza się na swój rachunek wystąpienia oddziałów Kierownictwa Walki Cywilnej (PPP). Wszystkie te »Trybuny Ludu«, »Głosy Warszawy« [„Trybuna Ludu” i „Głos Warszawy”] były konspiracyjnymi pismami PPR – R.W.] pragną otoczyć nimbem heroizmieszczęsnych, otumanionych komunistyczną propagandą – polskich awangardzistów czerwonej armii. [...] Jakże inaczej wygląda ta komunistyczna partyzantka, gdy się z nią zetknąć bliżej. [...] Rzekoma walka z okupacją ogranicza się do napadów rabunkowych przeważanie na ludność polską”.

Propaganda PPP podkreślała, że negatywna ocena komunistów nie wynika z uprzedzeń ideologicznych, lecz reprezentowania przez nich interesów obcego państwa. GL-AL oraz oddziałom sowieckim zarzucano, że pod pozorem „walki ekonomicznej z okupantem i reakcją” uprawiają pospolity bandytyzm. W połowie 1943 r. komendant główny AK informował rząd w Londynie, że nakazał „[...] zwalczanie wyniszczających naszą ludność band rabunkowych bez względu na ich narodowość i sztyld. Partyzantów sowieckich jako takich nie atakuję. Propaganda sowiecka i PPR, także na terenie Kraju, wyzyskują naszą walkę z

bandytyzmem do atakowania nas”[AK w dokumentach 1990, t. III, s. 157].

Lokalni dowódcy musieli decydować, które oddziały GL i oddziały sowieckie mają charakter partyzancki, a które bandycki. W warunkach okupacji precyzyjne określenie, co jest bandytyzmem, a co konieczną dla przeżycia w lesie rekwizycją, było częstokroć niemożliwe. W efekcie relacje pomiędzy partyzantką komunistyczną polską i sowiecką a podziemiem londyńskim zależały od siły partyzantki AK. Tam, gdzie była ona mocna, stosunki były zazwyczaj lepsze. W niektórych regionach zapanował stan cichej wojny podjazdowej, w trakcie której zasada odwetu stawała się ważniejsza niż udowodnienie winy. Niekiedy wyroki „za bandytyzm” kamufłowały porachunki osobiste lub zwalczanie politycznych przeciwników [Puławski 2006, s. 245-252]. Oficerowie komendy głównej AK i przywódcy starali się zapobiec wybuchowi wojny domowej. Tego rodzaju konflikt podważał wiarygodność rządu II RP w Londynie w oczach zachodnich aliantów, co było na rękę Stalinowi. Gdy w połowie 1943 r. szef wyspecjalizowanej komórki PPP – Porozumienia Antykomunistycznego zaproponował, by wziąć pod uwagę scenariusz fizycznej likwidacji komunistów, pomysł ten został zdecydowanie odrzucony.

Wraz ze zbliżaniem się frontu wschodniego do ziem centralnej Polski napięcie na linii PPP-PPR bezustannie rosło. Komuniści z premedytacją parli do radykalizacji zbrojnego konfliktu, do maksymalnej polaryzacji społeczeństwa. Hasła natychmiastowego antyniemieckiego „zrywu powstańczego” łączyli z nawoływaniem do „walki z rekcją”, czyli PPP i podziemiem narodowo-radykalnym. W ocenie AK, gdyby strategia komunistów odniosła sukces, okupowaną Polskę ogarnęłaby wojna domowa.

Relacje: Polskie Państwo Podziemne – Narodowe Siły Zbrojne

Wewnątrz Narodowych Siłach Zbrojnych ścierały się „jastrzębie” z OP ONR i „gołębie” wywodzący się z SN. Ci pierwsi dążyli do narodowej rewolucji i odrzucali jakiegokolwiek związek z nieuznawanym przez nich, potępianym za „liberalny, socjalistyczny i demokratyczny” charakter, Polskim Państwem Podziemnym. Środowisko OP ONR w swej prasie bardzo ostro atakowało Delegaturę Rządu, odmawiając jej prawa reprezentowania rządu RP. Lokalnie dochodziło też do prowokowania przez NSZ starć zbrojnych z Armią Krajową. Taktyka „gołębi” zakładała docelowe scalenie z AK, lecz na możliwe najkorzystniejszych dla NSZ warunkach. Dowództwo AK dostrzegało możliwość scalenia z NSZ, zakładało jednak, że odbędzie się ono na zasadach podobnych do tych, na jakich wcześniej wchodziły do podziemnego Wojska Polskiego inne konspiracyjne organizacje.

Rozłamowe działania obozu narodowego były wielokrotnie piętnowane przez najwyższe władze Rzeczypospolitej. Delegat rządu na kraj Jan Piekałkiewicz w lutym 1943 r. działalność rozłamową ONR ABC ocenił następująco: „Ostatnim wydarzeniem takim jest utworzenie samowwładnej komendy Narodowych Sił Zbrojnych, której rozkazy obliczone są na wywołanie wrażenia, że stosunki rozkazodawcze w dziedzinie wojskowej są jeszcze płynne. Z ramienia Naczelnego Wodza i Ministerstwa Obrony Narodowej wszystkie sprawy wojskowe kraju reguluje komendant Sił Zbrojnych w Kraju, a wszelkie przeciwstawianie się jest robotą szkodliwą i zasługuje na potępienie”. Dwa miesiące później oświadczenie zostało opublikowane w „Biuletynie Informacyjnym” [11 kwietnia

1943 r.], najważniejszym organie prasowym Komendy Głównej AK, pod znamienym tytułem Warcholstwo.

Komendant Sił Zbrojnych w Kraju, dowódca AK gen. Tadeusz Komorowski, w reakcji na przedłużające się rokowania scaleniowe, 9 listopada 1943 r. wydał rozkaz, w którym informował, że w myśl rozkazu naczelnego wodza „NSZ nie będą uznane przez władze polskie” i nakazywał uświadomić członków NSZ, że „należenie do NSZ nie jest równoznaczne ze służbą czynną w szeregach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej, obowiązkiem ich jest natychmiastowe opuszczenie przez nich organizacji NSZ i zameldowanie się do czynnej służby w Armii Krajowej” [AK w dokumentach 1991, t. VI, s. 355].

Kilka dni później komendant AK opublikował w „Biuletynie Informacyjnym” [25 listopada 1943 r.] tekst pod tytułem Wojsko musi być jedno, w którym czytamy: „w obecnych warunkach Polski, kiedy groza germańskiego terroru sięga co dnia po setki Polaków i Polek, kiedy sowiecki sprzymierzeniec naszych aliantów wciąż jeszcze nie wyrzekł się zaborczych względem nas zamiarów, kiedy front wschodni pożogą bojów przesuwają się poczyni przez wschodnie połacie Rzeczypospolitej – w takich chwilach każdy, kto działa przeciw jednoci wojska, jest szaleńcem. Komenda NSZ wykazała brak instynktu państwowego. Samowolne, nieprzemyślane kroki wojskowe i polityczne tej organizacji kosztują Polskę zbyt wiele, aby mogły być dalej tolerowane. Wszystko co zdrowe musi szybko i zdecydowanie opuścić szeregi szkodników”. W marcu 1944 r. kontrolowana przez „gołębi” część NSZ podporządkowała się PPP. Do AK przeszła prawie połowa żołnierzy tej organizacji. „Jastrzębie” pozostały poza strukturami PPP jako NSZ-OP i podjęły brutalną walkę z niedawnymi towarzyszami broni. Bojówki NSZ-OP zamordowały szereg oficerów Komendy Głównej NSZ, niedawnych swych przełożonych, którzy przeszli do AK. Obsesja zdrady i tropienie „piątej kolumny” doprowadziła w końcu do tego, że jedna z bojówek NSZ zastrzeliła komendanta NSZ-OP – płka Stanisława Nakoniecznikowa-Klukowskiego „Kmicica”.

Liderzy „jastrzębi” doszli do wniosku, że wobec perspektyw zajęcia całej Polski przez Armię Czerwoną należy ewakuować z kraju główne siły NSZ-OP na Zachód. Słusznie zakładali oni, iż sojusz sowiecko-anglosaski jest nietrwały. Mylili się natomiast w innych prognozach. Zakładali mianowicie, że w kilkakilkanaście miesięcy po upadku III Rzeszy dojść musi do wybuchu III wojny światowej. W jej trakcie ewakuowane na Zachód oddziały NSZ wrócić miały do Polski u boku Amerykanów i Brytyjczyków w roli wyzwolicieli. Pod ich kierownictwem miało nastąpić odrodzenie Polski. By zrealizować ten plan, w styczniu 1945 r. dowódcy głównego zgrupowania NSZ-OP – Brygady Świętokrzyskiej podjęli rozmowy z Niemcami. Uzyskali od nich zgodę na ewakuację na Zachód. Brygada Świętokrzyska przeszła pod niemiecką opiekę na Morawy, a następnie przedostała się do amerykańskiej strefy okupacyjnej. W kraju pozostały jedynie szkieletowe, słabe siatki NSZ-OP.

Relacje: NSZ – komuniści

W „założycielskim” dokumencie ideowym NSZ, wydanej w lutym 1943 r. Deklaracji Narodowych Sił Zbrojnych, twórcy organizacji stwierdzali, że realizują wolę „olbrzymiej większości Narodu Polskiego”. Zapowiadali „bezwzględną walkę z każdym wrogiem Państwa Narodu Polskiego” i dodawali, że celem NSZ jest

„zdecydowane przeciwdziałanie próbom uchwycenia władzy przez komunę”. Dokument jednoznacznie definiuje wrogów: niemieckich „okupantów” i „dywersję komunistyczną” [Narodowe Siły Zbrojne...1994, s. 31-32]. W ich ocenie Związek Radziecki i ruch komunistyczny, z drugiej zaś strony III Rzesza i nazizm stanowiły, w równym stopniu, zagrożenie dla Polski i Polaków. „Polityka dwóch wrogów” zasadniczo odróżniała NSZ od polityki rządu na emigracji oraz PPP (ZSRR jako „sojusznik”, a potem „sojusznik naszych sojuszników”).

Sowieckie zwycięstwa na Wschodzie sprawiły, że w połowie 1943 r. dowództwo NSZ skorygowało dotychczasowe założenia. Uznało, że klęska III Rzeszy jest nieuchronna, a ziemie polskie zajęte zostaną przez Armię Czerwoną. Sposób myślenia kierownictwa radykalnych narodowców oddaje artykuł z gazety „Wielka Polska” [nr 29, 3 lipca 1943 r.]: „Zwycięstwo Sowietów w tej grze oznaczałoby dla Polski kompletną katastrofę. Dlatego musimy zrobić wszystko, co w naszej mocy, by do niego nie dopuścić. A już przede wszystkim nie wolno nam uczynić niczego, co mogłoby dopomóc Sowietom. Dlatego też musimy chwilowo powstrzymać się od szerszej akcji czynnej przeciwko Niemcom”. Założenie, iż Polska ma dwóch równorzędnych wrogów, przekształciło się w zasadę, iż wrogiem nr 1 jest ZSRR, ich „komunistyczna agentura w Polsce”, Niemcy zaś wrogiem nr 2. NSZ zdefiniowały GL-AL, PPR i partyzantkę sowiecką jako piątą kolumnę i rozpoczęły jej zwalczanie. Komunistów zwalczano przede wszystkim jako przeciwników ideologicznych. Zarzut bandytyzmu, choć wielokroć podnoszony, miał znaczenie drugorzędne.

Pierwszą antykomunistyczną akcją zbrojną przeprowadził późną jesienią 1942 r. oddział NSZ Jerzego Niewiadomskiego „Lecha”. Pod Kraśnikami, na Lubelszczyźnie, partyzanci NSZ zlikwidowali kilkunastoosobowy sowiecki oddział partyzancki. Pierwsza większa akcja wymierzona w GL miała miejsce 22 lipca 1943 r., już po uznaniu przez kierownictwo organizacji komunistów za „wroga nr 1”. Pod wsią Stefanów, w Radomskim, oddział NSZ kpt. NSZ Huberta Jury „Toma”, podszywając się pod grupę GL, zaatakował 9-osobowy oddział GL im. Waryńskiego, złożony w większości ze zbiegłych z gett Żydów. Dwóm GL-owcom udało się uciec, pozostali zginęli na miejscu. Najszerszym jednak echem odbił się mord na 28 partyzantach z oddziału GL im. Jana Kilińskiego. Jego sprawcą byli żołnierze oddziału NSZ mjr. NSZ Leonarda Zub-Zdanowicza „Zęba”. Popełniony 9 sierpnia 1943 r., pod Borowem na Lubelszczyźnie, mord odbił się szerokim echem. Komendant główny AK wydał w związku z tym oświadczenie, iż AK nie miała z tymi wydarzeniami nic wspólnego i ostro potępił Narodowe Siły Zbrojne. Odcinając się od tego rodzaju działań, podtrzymywał negatywną ocenę działań PPR i GL. W odpowiedzi najważniejsza gazeta NSZ – „Szaniec” wydrukowała, na pierwszej stronie, artykuł pod wiele mówiącym tytułem NSZ potępione – Armia Ludowa zostaje uznana. Tekst ten wpisywał się w politykę informacyjną NSZ-owskich „jastrzębi”. Jej celem było sugerowanie czytelnikom, iż AK ulega komunistycznej presji i jedynie NSZ niewzruszenie broni polskich interesów narodowych i państwowych.

Niektóre grupy NSZ, jak np. wymienione tu oddziały partyzanckie „Zęba” i „Toma”, praktycznie nie atakowały Niemców i zwalczały wyłącznie polskie oraz sowieckie grupy komunistyczne. W końcu „Tom” nawiązał kontakt z gestapo w Radomiu i przekazał Niemcom listy znanych mu działaczy PPR. W zamian otrzymał od Niemców wsparcie w postaci uzbrojenia i amunicji oraz ochronę. Powstała w

sierpniu 1944 r. Brygada Świętokrzyska, główna jednostka NSZ-OP, unikała walk z Niemcami. Choć incydentalnie do starć takich dochodziło. Jej żołnierze zwalczali „nowego okupanta”, czyli komunistów, oraz „oczyszczali tereny polskie z czerwonego bandytyzmu”. Akcje te żołnierze NSZ-OP nazywali „polowaniem na komunistów”. Największą operacją tego rodzaju było okrążenie i rozbite pod Rzębcem na Kielecczyźnie oddziału AL im. Bartosza Głowackiego i sowieckiego Iwana Karawajewa, liczących razem około 250 partyzantów. Po wygranej bitwie eneszetowcy dokonali egzekucji 67 jeńców. Najczęściej jednak przeprowadzano mniejsze wypadki, podczas których „likwidowano” pojedynczych przeciwników politycznych. W akcjach tego rodzaju, z ręki żołnierzy Brygady Świętokrzyskiej, zabitych zostało kilkuset członków i sympatyków PPR i AL [Komorowski 2000, s. 521-528].

Komuniści i partyzantka sowiecka działały z nie mniejszą brutalnością. W efekcie Kielecczyzna stała się sceną lokalnej komunistyczno-nacjonalistycznej wojny domowej. Niemniej nawet tam AK pozostała najważniejszą organizacją, dysponującą największą liczbą członków i starającą się wyciszyć podsycany przez radykałów konflikt. Przykład Kielecczyzny pokazuje, co groziło polskiemu podziemiu w wypadku zdominowania go przez skrajne ugrupowania.

Funkcję szefa wywiadu Brygady Świętokrzyskiej objął związany z Gestapo „Tom”. Gdy w styczniu 1945 r. Armia Czerwona ruszyła z kolejną ofensywą, za jego pośrednictwem dowództwo Brygady podjęło współpracę z Niemcami. Od tego momentu żołnierze NSZ zwalczali wyłącznie PPR, AL i partyzantkę sowiecką. Brygada wycofała się wraz jednostkami niemieckimi na teren Protektoratu Czech i Moraw pod Brno. W 1945 r. kilkudziesięciu żołnierzy przeszło szkolenie dywersyjne w ośrodkach SD-Abwehry i wiosną zostało zrzuconych na spadochronach do Polskilub dotarło w grupach marszowych, by podjąć walkę z komunistycznymi władzami w kraju [Brzoza 2004, s. 221-270; Friedl2016, s. 21-123]. Grupy te szybko zostały rozbite przez NKWD i nie odegrały znaczącej roli w kształtowaniu się powojennego podziemia antykomunistycznego w Polsce.

Zakończenie

W okresie okupacji dwa ugrupowania, przed wojną sytuujące się na marginesie polskiego życia politycznego, zanegowały polską państwowość reprezentowaną przez rząd RP na uchodźstwie i instytucje PPP. Oba zaczęły działać z dwuletnim opóźnieniem względem podziemia „londyńskiego” i oba starały się stworzyć własne, monopartyjne „podziemne państwa”. Pierwsi swój erzac PPP stworzyli komuniści. Do rozszerzenia wąskiej bazy społecznej połączyli program radykalnych zmian ustrojowych i gospodarczych z hasłami narodowo-patriotycznymi. Nawoływanie do podjęcia natychmiastowej, masowej walki zbrojnej miało uczynić z PPR główne ugrupowanie antyniemieckie, z GL-AL zaś najsilniejszą formację partyzancką. Model zastosowany przez czechosłowackich komunistów, polegający na ich wejściu do struktur konspiracyjnych budowanych przez czechosłowacki rząd emigracyjny, by je następnie zdominować, ze względu na siłę PPP, nie wchodził w rachubę. Komuniści więc wybrali wariant jugosłowiański. W tym scenariuszu walka partyzancka z Niemcami prowadziła do eskalacji terroru, a ludzie przed nim uciekający zasilali komunistyczny ruch oporu. Równoczesne zaatakowanie „wrogów klasowych” spychało do defensywy inne organizacje podziemne. PPR i GL powstały jednak zbyt późno, by odegrać rolę głównego organizatora polskiego oporu. To miejsce było już zajęte. Ich

wiarygodność, ze względu na świeżą pamięć paktu Ribbentrop-Mołotowi powszechną świadomość pełnej zależności od Kremla, pozostawała niska. GL-AL nie zdołała stać się liczącym konkurentem AK, PPR zaś nie podważyła pozycji PPP. AK nie dała się też wciągnąć w prowokowaną przez GL-AL wojnę domową.

Reaktywacja komunistów okazała się szansą dla radykalnej prawicy. Powściągliwość agend PPP w reagowaniu na posunięcia PPR pozwoliły NSZ wcielić się w rolę obrońców Polski przed komunistycznym zagrożeniem. Zbrojne zwalczanie komunistów i partyzantki sowieckiej miało uwiarygodnić nacjonalistycznych ekstremistów w oczach Polaków obawiających się nadejścia komunistów. Strach przed Sowietami okazał się jednak argumentem zbyt słabym i nie podważył pozycji podziemnego państwa. AK jednoznacznie potępiła wymierzone w komunistów działania NSZ i oskarżyła ich o prowokowanie bratobójczych walk. Pomimo okupacyjnej brutalizacji życia, pogłębiającej się radykalizacji politycznej społeczeństwa oraz parcia komunistów i radykalnych nacjonalistów działań rewolucyjnych wojna domowa w Polsce nie wybuchła. Zapobiegł jej respekt znakomitej większości zaangażowanych w opór wobec decyzji władz PPP.

Bibliografia:

- Armia Krajowa w dokumentach* (1990), kom. red. T. Pełczyński et al., Londyn, t. III.
- Armia Krajowa w dokumentach* (1991), kom. red. T. Pełczyński et al., Londyn, t. VI.
- Bębenek S. (1973), *Wizja przyszłej Polski w programie „Grupy Szańca”*, „Przegląd Historyczny”, nr 1.
- Bohdanowicz J. (2008maszynopis), *Oddział partyzancki „Kmicica”. Armia Krajowa Okręg Wileński*, Warszawa.
- Boradyn Z. (1999), *Niemen – rzeka niezgody. Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródczyźnie*, Warszawa.
- Brzoza Cz. (2004), *Od Miechowa do Coburga. Brygada Świętokrzyska Narodowych Sił Zbrojnych w marszu na zachód*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 5.
- Caban I. (1994), *Oddziały partyzanckie AK 15 pp „Wilków”*, Lublin.
- Chłopczy z lasu, „Dzień Warszawy”, pismo wydawane przez warszawską Delegaturę Rządu na Kraj, nr 649, 11 sierpnia 1943 r.
- Deklaracja Narodowych Sił Zbrojnych* [luty 1943], [w:] *Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty, struktury, personalia*, t. 1, oprac. L. Żebrowski, Warszawa 1994, s. 31-32.
- Friedl J. (2016), *Żołnierze banici. Brygada Świętokrzyska Narodowych Sił Zbrojnych w Czechach w 1945 roku*, Gdańsk.
- Gontarczyk P. (2003), *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944*, Warszawa.
- Kersten K. (1985), *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Warszawa.
- Komendant główny AK gen. Komorowski do centrali, 14 października 1943, *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, Ossolineum 1990.
- Komorowski K. (2000), *Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939-1945*, Warszawa.
- Korboński S. (1986), *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939-1945*, Londyn.
- Marszałec J. (2003), *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*

wobec kwestii komunistycznej, [w:] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa.

Marszalec J. (2006), *Zdobycie Archiwum Delegatury Rządu przez AL i gestapo*, „Biuletyn IPN”, nr 3-4.

Motyka G. (2006), *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa.

Musiał B. (2014), *Sowieccy partyzanci 1941-1944. Mity i rzeczywistość*, Zysk i S-ka wydawnictwo.

Narodowe Siły Zbrojne (1994), *Dokumenty, struktury, personalia*, oprac. L. Żebrowski, Warszawa, t. 1.

Puławski A. (2006), *Sowiecki partyzant – polski problem*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 9, s. 245-252.

Armia Krajowa w dokumentach(1991), t. 6, Wrocław.

Sierchuła R. (2001), *Wizja Polski w koncepcjach ideologów Organizacji Polskiej w latach 1944-1947*, [w:] L.Kulińska, M. Orłowski, R.Sierchuła, *Narodowcy. Myśl polityczna i społeczna obozu narodowego w Polsce w latach 1944-1947*, Warszawa-Kraków.

Slepyan K. (2008), *Partyzanci Stalina*, Poznań.

Trofymowicz W. (1999), *Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukraińsko-polskim w latach 1939-1945*, [w:] *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 5.

Warcholstwo, „Biuletyn Informacyjny”, 11 kwietnia 1943, oświadczenie Delegata Rządu na Kraj Jana Piekałkiewicza.

Wielka Polska, nr 29, 3 lipca 1943 r.

Wojsko musi być jedno, „Biuletyn Informacyjny”, 25 listopada 1943, artykuł komendanta głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego.

Siemaszko Z. S.(1982), *Narodowe Siły Zbrojne*, Londyn.

[Podziemie – czyli o ratowaniu wolności](#)

SEBASTIAN PAWLINA

Podziemie – czyli o ratowaniu wolności

Jak tysiące podobnych mu wojennych tułaczy Stefan Korboński po przegranym wrześniu 1939 r. wrócił do Warszawy. Była połowa października. Widok, który zastał, biegunowo odbiegał od tego zapamiętanego. „Miasto jak gdyby w żałobie – pisał. – Przez gęsty welon kurzu ledwie widać jego rysy tak dla mnie zawsze miłe. Ani śladu dawnej elegancji i wesołości. Wszystko poszarzało – tu i tam zwalone przez bomby kamienice zwracają uwagę jak dziury w ubraniu. Okaleczone domy, o czarnych, pustych framugach okien, stoją jak rzędy ślepców. I wszędzie masa potłuczonego szkła, tej pierwszej ofiary wojny” (Korboński 2005, s. 9).

Zacytowana relacja nie jest wyjątkiem w literaturze wspomnieniowej. Bez względu na to, czy ktoś opuszczał miasto przed 1 września, czy był w nim przez cały czas trwania oblężenia, o stopniu zniszczeń mniej lub bardziej obszernie pisał chyba każdy, kto zostawił zapiski odnoszące się do pierwszych tygodni po kapitulacji – bo i dla każdego były one szokiem. Powoli jednak przyzwyczajano się do widoku zburzonych i wypalonych domów. Tak samo z czasem zaczęto oswajać samą okupację. Jednym zajęło to tygodnie, innym całe miesiące – w końcu jednak ludzie wypracowywali sobie różne strategie przetrwania.

Według Jerzego Kochanowskiego strategie przetrwania polskiego społeczeństwa okresu okupacji nie zostały dotąd opisane w sposób wystarczająco obszerny (Kochanowski 2016, s. 91, 104-105). W krótkim zarysie problemu wskazał kilka najważniejszych, w tym m.in. te polegające na szukaniu stałego zatrudnienia czy bazujące na działaniach krótkofalowych. Gdzieś pomiędzy tymi modelami moglibyśmy umieścić jeszcze jeden, być może nieoczywisty – konspirację.

Obowiązek, zemsta i tradycja

Kiedy w 1981 r. Stefan Korboński na łamach paryskich „Zeszytów Historycznych” pisał recenzję pracy Jana Tomasza Grossa *Polish society under German occupation* (Princeton University Press 1979), zauważył m.in., że pobudki, którymi kierowali się ludzie wstępujący do podziemia ocenia autor z punktu widzenia „materialistycznej» interpretacji motywów ludzkiego postępowania i sprowadza wszystko do korzyści i pieniędzy” (Korboński 1981, s. 179), dodając z ironią, że miłość do ojczyzny, chęć walki z wrogiem i patriotyzm okazały się być zbyt pospolitymi dla profesora socjologii. Tymczasem, jak to zazwyczaj bywa w takich sytuacjach, prawda leży mniej więcej pośrodku. Już sam Jan Karski, którego nie da się posądzić o „materialistyczną interpretację”, pisał, że „członek zbrojnego Podziemia, pomijając to, że mógł wpaść i narażał się na to wszystko, co wiązało się ze schwytaniem przez gestapo, korzystał z przywilejów nieosiągalnych dla reszty ludności polskiej” (Karski 2014, s. 82). Zanim jednak z tych przywilejów można było skorzystać, choć też nie dla wszystkich były one dostępne, trzeba było wejść do tego podziemia. A żeby to zrobić, najpierw należało tego zwyczajnie chcieć.

Katalogu motywów, którymi kierowali się chętni do pracy w konspiracji, nie da się ograniczyć do kilku prostych haseł. Decyzje niejednokrotnie dojrzewały w ludziach długimi miesiącami, a na tę ostateczną mógł się składać cały szereg wydarzeń i przemyśleń. Wymieńmy więc te najczęściej spotykane w źródłach motywy: (1) kontynuacja walki rozpoczętej 1 września 1939 r.; (2) poczucie odpowiedzialności za kraj; (3) nienawiść do okupanta, pragnienie zemsty; (4) funkcjonowanie w środowisku związanym z konspiracją, tradycje rodzinne. Świadomie pominęliśmy tu patriotyzm, uznając go za element składowy każdego z tych czterech punktów.

Jest jednak coś jeszcze – coś, co trudno wskazać jako konkretny motyw, a bardziej jako być może nie zawsze uświadomioną potrzebę, którą Stanisław Likiernik „Stach”, żołnierz Oddziału Dyspozycyjnego „A” Kedywu Okręgu Warszawskiego, określa jako „coś, co zmieniało człowieka ze szczutej zwierzyny w stronę walczącą, co »czyniło człowiekiem«” (Likiernik 26.07.1971, s. 2). Ponieważ uznajemy to za być może najważniejszą ze wskazanych pobudek, pozwalającą najpełniej zrozumieć podziemie jako zjawisko, na razie odsuniemy ją na bok i zajmiemy się czterema pierwszymi. Dla zachowania spójności wyводу ograniczymy się do Warszawy i Armii Krajowej, zdając sobie jednocześnie sprawę, że sięgnięcie do historii członków innych organizacji, na innych terenach, mogłoby przynieść nam odmienne wnioski.

Punkt pierwszy wydaje się być najbardziej oczywisty. Wiele osób nie chciało przyjąć do wiadomości klęski wrześniowej, zdjęcie zaś munduru nie równało się dla nich zdjęciu z nich obowiązku dochowania wierności złożonej przysiędze. Tak rozpoczęli swoją organizacyjną pracę: Antoni Bieniaszewski „Antek”, Michał Bylina „Michał” i Zbigniew Lewandowski „Szyna”, wszyscy trzej związani w pewnym momencie z Kedywem OW. Ten ostatni, opisując moment, w którym przyjęto go do konspiracji (listopad 1939 r.), wspominał, że kiedy poproszono go o złożenie przysięgi, „doszło do małej kontrowersji – odparłem bowiem, że jako oficer służby czynnej składałem już przysięgę i nie czuję się z niej zwolniony” (Lewandowski 1985, s. 56). Niekiedy początki „kariery spiskowca” wiązały się z otrzymaniem rozkazu. Tak stało się w przypadku powstania Tajnej

Organizacji Wojskowej, do początku 1943 r. współpracującej, a potem włączonej w szeregi AK, na której czele stanął Jan Mazurkiewicz, późniejszy „Radosław”, który 17 września 1939 r. w Stanisławowie otrzymał od wysłannika gen. Wacława Stachiewicza, szefa Sztabu Naczelnego Wodza, rozkaz utworzenia TOW.

Wydaje się, że nie mała część tzw. starych konspiratorów, czyli tych, którzy swoją pracę zaczynali w 1939/1940 r., w dużej mierze kierowała się właśnie przekonaniem, że ich wojna dalej trwa. Całkowitej pewności nie mamy i mieć nie możemy – i to z co najmniej dwóch powodów. Przede wszystkim brakuje nam do tego materiałów źródłowych, przez co skazani jesteśmy na pojedyncze opowieści, a po drugie – trudno oddzielić chęć kontynuowania walki od następnego punktu naszej wyliczanki, czyli odpowiedzialności za ojczyznę. Doskonale widać to na przykładzie kolejnego oficera TOW oraz Kedywu OW, Tadeusza Wiwatowskiego „Olszyny”, żołnierza 4. Dywizjonu Artylerii Ciężkiej we wrześniu 1939 r. Do Warszawy wrócił w październiku, ale już w listopadzie, najprawdopodobniej za sprawą kolegi z lat szkolnych, związał się z TOW. Świeże doświadczenia wojenne niewątpliwie miały więc jeszcze wpływ na niego. Ale nie tylko one. Likiernik, od listopada 1943 r. podwładny Wiwatowskiego w Oddziale Dyspozycyjnym „A”, wspominając po latach swoich kolegów oraz dowódców o „Olszynie” mówił, że „rozumiał całokształt sytuacji i reprezentował podejście wyrozumowane. Czynił to, co czynił z obowiązku Polaka, a nie spontanicznie, odruchowo” (Likiernik 26.07.1971, s. 2).

Jeszcze wyraźniej poczucie obowiązku wobec kraju widać w podejściu Józefa Romana Rybickiego „Andrzeja”, komendanta warszawskiego TOW od czerwca 1941 r. do marca 1943 r., a od listopada 1943 r. szefa Kedywu OW. „Dla Rybickiego udział w walce zbrojnej był spełnieniem obowiązku wobec państwa, które wpadło w niewolę, spłaceniem długu za 20 lat wolności i możliwość pracy w niepodległym kraju”, notował Tomasz Strzembosz, dodając jednocześnie, że w jego ocenie takie podejście mogło nawet dominować u dużej części osób nad uczuciem nienawiści do Niemców (Rybicki 12.05.1977, s. 2).

Wydaje się, że dzisiaj trudno byłoby to udowodnić, tym bardziej, że pragnienie zemsty pojawia się w niemałej części relacji dotyczących okresu okupacji – i to pisanych nie tylko przez konspiratorów. Chęć rewanżu dotyczyła zarówno bezpośrednich krzywd, jak np. śmierć ojca albo przyjaciela, jak i zbrodni, którymi żyło całe społeczeństwo, żeby wspomnieć tylko mordy w Wawrze, Palmirach czy powieszenie 11 lutego 1944 r. dwudziestu siedmiu więźniów Pawiaka na balkonie ruin domu przy ul. Leszno. Co warte podkreślenia wśród relacji ponad pięćdziesięciu byłych żołnierzy Kedywu OW w zaledwie kilku przypadkach jako przykład zbrodni, za którą ktoś chciał się zemścić, podano los Żydów. Wśród tych wyjątków znaleźli się Likiernik oraz Stanisław Aronson – obaj z żydowskimi korzeniami. Motywacja Aronsona jest jednak szczególna, dotyczyła bowiem również straty całej rodziny.

Niezwykle wyraźnie motyw zemsty pojawia się w historii innego żołnierza Oddziału Dyspozycyjnego „A” – Zbigniewa Arta „Romana”, więzionego w Auschwitz w latach 1940-1942. Po wyjściu na wolność spotkał w Warszawie Władysława Bartoszewskiego, którego poprosił o pomoc w znalezieniu kontaktu z konspiracją: „Art chciał zabijać Niemców, to tylko w konspiracji go interesowało, to było jego wielką potrzebą wewnętrzną, dlatego też zależało mu na przydziale do oddziału już walczącego” (Bartoszewski 3.02.1971, s. 1).

Za wszystkim tym stało osiemnaście miesięcy spędzonych w obozie. Z psychologicznego punktu widzenia było to zachowanie całkowicie naturalne. Jak twierdził Józef Pieter, psycholog, stan „trwałego i silnego napięcia lękowego pod wpływem specyficznych sytuacji międzyludzkich” wymaga rozładowania w „odpowiedniej formie i dozie gniewu, wściekłości, żądzy zemsty, nienawiści” (Pieter 1971, s. 101). Wydaje się, że ta obserwacja w pewnym stopniu – w jakim nie wiemy i nie dowiemy się – dotyczyła dużej części polskiego społeczeństwa okresu okupacji.

Jednak tylko niektórzy mieli możliwość odreagowania napięcia w sposób bezpośredni. Wynikało to m.in. z samej natury konspiracji, która dla własnego bezpieczeństwa musi być względnie niewielka. Ci, którym udało się do niej trafić, zazwyczaj zawdzięczali to pomocy znajomych, rodzin – już związanych z organizacją. Bywało jednak i tak, że to nie oni prosili bliskich o pomoc, ale w pewnym stopniu zaczęli swoją pracę za ich namową czy chociażby pod ich wpływem. Niekiedy był to wpływ rodzinnych tradycji, sięgających czy to okresu pierwszej wojny światowej, czy dziewiętnastowiecznych powstań. Od takich wzajemnych inspiracji zaczynały swoją historię m.in. grupa żoliborska Oddziału Dyspozycyjnego „A” oraz mokotowski Oddział Dywersji Bojowej „19” Kedywu OW, składające się w dużym stopniu z grup kolegów z lat szkolnych.

Ten katalog motywów można dowolnie mieszać – w każdej pojedynczej historii jesteśmy bowiem w stanie wskazać wpływ różnych czynników. Nad jednymi ludźmi mieli kontrolę, inne były całkowicie od nich niezależne. W efekcie nie jesteśmy w stanie powiedzieć z całym przekonaniem, że „tak, to właśnie to sprawiło, że wszedł do organizacji”. Możemy jedynie próbować zrozumieć takie zachowanie. I tutaj wracamy do zdania Likiernika o stawaniu się człowiekiem.

Konspiracja jako odruch biologiczny?

Niemiecki filozof i socjolog, Erich Fromm, twierdził, że to, czego człowiek boi się najbardziej, to izolacja. I to nie tyle fizyczna, co przede wszystkim moralna, dlatego też „poczucie związania z najnędniejszym choćby wzorem jest nieporównywalnie lepsze od pozostawania w samotności” (Fromm 2014a, s. 37). Tymczasem w Polsce pod okupacją samotność, tak fizyczna, jak i moralna, stawała się powszechnym zjawiskiem. Atrofia i anomia społeczna, rozpad instytucji, atomizacja czy w końcu po prostu utrata domu i bliskich, zjawiska wielokrotnie opisane przez historyków, socjologów czy psychologów, coraz mocniej wpychały ludzi w poczucie osamotnienia oraz towarzyszące im: lęk, strach oraz stres. W takich warunkach podziemie jawiło się więc jako miejsce, gdzie można otrzymać wsparcie, znaleźć ludzi myślących podobnie.

Stanisław Likiernik wspomina, że „grupa »Stasinka« [grupa żoliborska Oddziału Dyspozycyjnego „A” – S.P.] nie może być traktowana jak regularny oddział wojskowy. Nie był to oddział, a raczej »ferajna« – grupa ludzi pracujących razem, złączonych ze sobą zaufaniem, przyjaźnią, wspólnym celem i wspólną zabawą”. Alicja Pniewska-Sieciechowicz, przesiedlona w czasie wojny z Łodzi do Warszawy, w podziemiu związana z kobiecym oddziałem minerskim Kedywu OW, przyznaje z kolei, że konspiracja stała się dla niej w obcym mieście, wśród obcych ludzi pierwszym punktem zaczepienia (Pniewska-Sieciechowicz, 9.07.2012). Stanisław Jankowski zaś, cichociemny, pracownik Oddziału II KG ZWZ/AK, z organizacyjnego przymusu pozbawiony regularnych kontaktów z rodziną

i przyjaciółmi, pisał, że czuł się bezpieczniej na odprawach i w melinach, niż gdy spotykał przypadkiem na ulicy znajomego. Wojna i okupacja, choć zabrały mu wiele bliskich osób oraz miasto, w którym się wychował, dały mu, właśnie za sprawą konspiracji, „[...] wiarę w ludzi, w ich odwagę, ufność, przyjaźń. Nie zamieniłbym tamtych dni. Najbogatszych dni mojego życia. Wypełnionych prawdziwym człowiekiem” (Jankowski 1980, s. 229).

Podobny obraz podziemia zmniejszającego poczucie osamotnienia jest wspólny dla dużej części żołnierzy nie tylko Kedywu OW, ale całej podziemnej Warszawy, a może nawet Polski – o czym pisał Karski. W towarzystwie innych konspiratorów ludzie czuli się swobodniej, czuli się wolni. Poszukiwanie wolności, jak twierdził Fromm, jest z kolei niczym innym, jak reakcją biologiczną organizmu, dla którego wolność jest warunkiem koniecznym do prawidłowego rozwoju psychicznego. Dla lepszego wyjaśnienia problemu posłużmy się bezpośrednim cytatem: „Przetrwanie człowieka dokonuje się nie tylko na płaszczyźnie fizycznej, lecz również psychicznej. Potrzebna jest mu określona równowaga psychiczna, w przeciwnym bowiem razie traci zdolność funkcjonowania; dla człowieka wszystko co niezbędne jest dla utrzymania równowagi, ma takie samo żywotne znaczenie jak to, co służy fizycznej równowadze jego organizmu” (Fromm 2014b, s. 218).

Żeby móc właściwie funkcjonować, człowiek potrzebuje układu odniesienia, stałych idei i wartości. I podziemie w pewnym stopniu zapewniało to. W momencie rozpadu instytucji, słabnących więzi społecznych i zanikających zasad, którymi wcześniej ludzie mogli się kierować, konspiracja stawała się jedną z niewielu alternatyw. Alternatywą stanowiącą formę obrony przed zagrożeniem dla własnego życia i zdrowia – fizycznego i psychicznego, kiedy organizm, to znowu Fromm, reaguje albo ucieczką, albo agresją obronną. Kto mógł, uciekł z Polski jeszcze w 1939 r. Później było to w zasadzie niemożliwe, chyba że za ucieczkę uznamy próbę unikania wszelkich możliwych zagrożeń. Pozostawała więc obrona – podziemie.

Jest jednak w tym rozumowaniu pewna luka. Jeśli bowiem praca w organizacji miałyby być formą ratunku dla własnej psychiki, to czemu nie związało się z nią więcej osób? Wpływ na taką, a nie inną liczebność podziemia miały oczywiście względy bezpieczeństwa, nie każdego można było przyjąć, ale takie „techniczne” wyjaśnienie zdaje się być niepełne. Niemożliwością bowiem jest, aby wszyscy Polacy chcieli iść do konspiracji. Oczywiście nie potrafimy podać pełnej liczby osób zaangażowanych w działalność podziemia, ta bowiem obejmuje nie tylko osoby zaprzysiężone, ale także te współpracujące okazjonalnie, pomagające zdobyć odpowiednie dokumenty, materiały, oddające swoje mieszkania na meliny. Jednak pewne ogólne szacunki istnieją. Dla samej Warszawy Tomasz Szarota wyliczył to na 180 tys. ludzi (Szarota 1988, s. 544), z czego zaledwie 1/3 miała być zaprzysiężona. Jednak obok tej grupy było jeszcze ok. 30-60 tys. zaliczanych do tzw. „Warszawy haniebniej”, gromadzącej wszelakie męty społeczne, oraz 360-420 tys. osób, które chciały przeżyć. Czym więc kierowały się te osoby? Dlaczego nie związały się z żadną organizacją konspiracyjną? Uniemożliwiał im to strach, chłodna kalkulacja zysków i strat, a może do poczucia się lepiej wystarczała im sama świadomość tego, że jest jakieś podziemie? Wydaje się, że w przypadku tej największej grupy lepiej sprawdza się teoria Pitirima A. Sorokina, przywoływana przez Marcina Zarembę

(Zaremba 2012, s. 97), zgodnie z którą człowiek biedny, poniżony, a takim stała się niemała część polskiego społeczeństwa doby okupacji, skupia się na przetrwaniu. Ale znowu ona nie pasuje do konspiracji, funkcjonującej w takiej samej rzeczywistości – głodnej, chłodnej i pełnej terroru.

Udzielenie odpowiedzi na rodzące się wątpliwości może pomóc w zrozumieniu problemu zajmującego obecnie wielu badaczy, czyli dlaczego więcej Polaków nie udzieliło pomocy Żydom. Jak zauważa Dariusz Libionka, wśród blisko sześciu tysięcy Polaków odznaczonych medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” wielu nie było związanych z konspiracją, motywy zaś ich działania były złożone (Libionka 2017, s. 257). Czemu oni nie wiązali się z podziemiem? Czemu ci będący w podziemiu nie pomagali? Czy konspiracja dawała im w sferze psychicznej coś, czego nie mogło im zapewnić pomaganie Żydom?

Jest to jednocześnie problem szerszy, wykraczający poza granice Polski i samej drugiej wojny światowej. Problem, który znakomicie zdiagnozował Albert Camus w Upadku, gdzie główny bohater mówi w pewnym momencie:

„Przyjechałem do południowej strefy z zamiarem zasięgnięcia wiadomości o ruchu oporu. Ale gdy na miejscu zobaczyłem, jak rzecz wygląda, zawahałem się. Przedsięwzięcie wydało mi się trochę szalone i, żeby rzec prawdę, romantyczne. Myślę jednak przede wszystkim, że akcja podziemna nie odpowiadała ani mojemu temperamentowi, ani upodobaniu do powietrznych szczytów. Odnosiłem wrażenie, że żądają ode mnie, bym tkał przez dnie i noce w piwnicy, czekając, aż dzicz przyjdzie mnie wyrzucić, zniszczy wpierw moją tkaninę, po czym zaciągnie mnie do innej piwnicy, by zatłuc na śmierć. Podziwiałem tych, którzy oddawali się temu głębinowemu bohaterstwu, ale nie potrafiłem ich naśladować”.

Książkami o podziemiu, o jego blaskach, a rzadziej o cieniach, zapełniono już niejeden regał biblioteczny. Ale choć znamy przebieg wielu akcji, struktury, choć poznajemy biografie kolejnych postaci, to ciągle nie do końca rozumiemy ich decyzje, ich bohaterstwo oraz jego limity.

Korekta językowa: Beata Bińko

Bibliografia:

- Bartoszewski W., 3.02.1971, Archiwum Akt Nowych, akta Tomasza Strzembosza, sygn. 409, relacja spisana przez Strzembosza T.
- Fromm E. (2014a), *Ucieczka od wolności*, tłum. Zimilscy O. i A., Warszawa.
- Fromm E. (2014b), *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, tłum. Karłowski J., Poznań.
- Jankowski J. (1980), *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, t. I, Warszawa.
- Karski J. (2014), *Tajne państwo. Opowieść o polskim Podziemiu*, Kraków.
- Kochanowski J. (2016), *Cywilne strategie przetrwania 1939-1945*, [w:] „Fikcyjna rzeczywistość”. *Codziennosc, swiaty przezywane i pamiec niemieckiej*

okupacji w Polsce, red. Traba R., Woniak K., Wolff-Powęska A., Warszawa-Berlin.

Korboński S. (1981), *Polskie Państwo Podziemne jako zjawisko socjologiczne*, „Zeszyty Historyczne”, nr 58.

Korboński S. (2005), *W imieniu Rzeczypospolitej*, Warszawa-Waszyngton.

Lewandowski Z. (1985), *Wierni przysiędze*, [w:] Nakielski H., *Biret i rogatywka*, Warszawa.

Libionka D. (2017), *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin.

Likiernik S., 26.07.1971, AAN, ATS, sygn. 45, notatka z rozmowy spisana przez Strzembosza T.

Pieter J. (1971), *Strach i odwaga*, Warszawa.

Pniewska-Sieciechowicz A., 9.07.2012, Muzeum Powstania Warszawskiego, Archiwum Historii Mówionej, relacja spisana przez Rafalską-Dubek M.

Rybicki J.R., 12.05.1977, AAN, ATS, sygn. 45, relacja spisana przez Strzembosza T.

Szarota T. (1988), *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa.

Zaremba M. (2012), *Wielka trwoga. Polska 1944-1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków.